

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE BAŞLIK OLARAK FESİN
KULLANIMI VE FESHANE-İ AMİRE
(1829-1850)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Ahsen ŞAHİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fatih BOZKURT

EYLÜL – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİ'NDE BAŞLIK OLARAK FESİN KULLANIMI VE
FESHANE-İ AMİRE
(1829-1850)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahsen ŞAHİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 32/09/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Arif Büyükm	Bazarda	
Doç. Dr. Fehi Bozkurt	Bazarda	
Doç. Dr. Ö. Faruk Dâim	Bazarda	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Ahsen ŞAHİN
Öğrenci Numarası	:	1360Y12004
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	OSMANLI DEVLETİ'NDE BAŞLIK OLARAK FESİN KULLANIMI VE FESHANE-İ AMİRE (1829-1850)
Benzerlik Oranı	:	%5

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

22.05/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi ..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı:
Doç. Dr. Fatih BOZKURT

Tarih: 09/12/2019

İmza:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, II. Mahmud döneminde oluşmaya başlayan sanayi kuruluşlarından biri olan Feshane-i Amire fabrikasının kuruluş süreci incelenmiştir. Fes fabrikasının kuruluş nedenleri, imalat aşamasında gerekli olan üretim malzemelerinin temini, fes üretiminin yapılış aşaması, kullanılan üretim yöntemleri, Feshane’de üretilen feslerin hammaddelerine bağlı imalat maliyeti ve satış fiyatları ile fabrikada çalışanların aldığı ücretler incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı toplumunda fesin başlık olarak kullanımının tarihi, fesin nereden geldiği, hangi dönemde yaygınlaşmaya başladığı konuları üzerinde de durulmuştur.

Tez çalışmam sürecinde sürekli desteğini esirgemeyen, çalışmamı büyük bir titizlikle okuyup değerlendiren, aynı zamanda benimle fesçi esnafına ait tereke kaynaklarını paylaşan kıymetli hocam Doç. Dr. Fatih BOZKURT’a içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Çalışma sürecinde çeşitli aşamalarında yardım ve desteğini esirgemeyen arkadaşlarımla Kübra Çaylı, Mine Topçu, Öznur Çom ve Dr. Fırat Yaşa’ya teşekkür ederim. Ayrıca tezime sonradan dahil ettiğimiz fesçi esnafının terekelerini okumam ve değerlendirmem de tecrübesiyle yardımını esirgemeyen Yasemin Gündoğdu’ya teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
TABLolar LİSTESİ	iv
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM : OSMANLILARDA FESİN TARİHİ	7
1.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Coğrafyasında Fesin Varlığı.....	7
1.2. İstanbul'da Tunuslu Fesçi Esnafı	10
1.3. Bir Başlık Çeşidi Olarak Fes	14
İKİNCİ BÖLÜM: FESHANE-İ AMİRE'NİN KURULUŞU VE FESİN ÜRETİM AŞAMASI	25
2.1. Feshane-i Amire'nin Kuruluşu.....	25
2.2. Feshane-i Amire'nin Haliç'e Taşınması	30
2.3. Fes Üretimi.....	32
2.3.1. Yapağı.....	33
2.3.2. Boyama	36
2.4. Fes Üretiminde Kullanılan Güç Kaynakları.....	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FESHANE'DE ÜRETİLEN FESİN MALİYETİ, FABRİKADA ÇALIŞAN İŞÇİLER VE YERLİ FESİN TEŞVİKİ	42
3.1. Yerli Fes İthal Fese Karşı.....	42
3.2. Feshane'de Üretilen Fesin Maliyeti ve Satış Fiyatı	45
3.2.1. Fesin Üretim Maliyeti	46
3.2.2. Fesin Satış Fiyatı.....	49
3.3. Feshane Çalışanları (İşçiler ve Diğerleri)	52
SONUÇ	57
KAYNAKÇA	60
ÖZGEÇMİŞ	66

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arřivi
C. AS.	: Cevdet-i Askeriye
c.	: Cilt
DRB	: Darphane-i Amire
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HAT	: Hatt-ı Hümayun
HH. FSH	: Hazine-i Hassa Feshane Müdürlüğü
HH.d.	: Hazine-i Hassa Defterleri
KŞS	: Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri
no.Numara Sa.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
vr.	: Varak

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 : 1776-1780 Yıllarında İstanbul'da Vefat Etmiş Tunuslu Fesçiler.....	11
Tablo 2 : 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Fesçi Esnafının Satışını Yaptığı Fes Çeşitleri.....	13
Tablo 3 : 1828 Yılında Askerler İçin Alınan Fesler.....	26
Tablo 4 : 1831 Yılında Tunus'tan Gelen İşçiler	28
Tablo 5: Eski ve Yeni Üretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması.....	39
Tablo 6: 1851 Yılında Fes Üretimi İçin Alınması Planlanan Makineler	40
Tablo 7: 1841-1849 Yılları Arasında Üretilen Feslerin Maliyet Tablosu.....	48

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Sultan Abdülmecid'in Mecidiye Kalıbıyla Yapılmış Fesi.....	20
Fotoğraf 2: Ahşaptan Yapılmış Fes Kalıbı	21
Fotoğraf 3: Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Fesler	22
Fotoğraf 4: Feshane-i Amire'nin Dış Görünüşü.....	32

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı Feshane-i Amire (1829-1850)			
Tezin Yazarı: Ahsen Şahin		Danışman: Doç. Dr. Fatih Bozkurt	
Kabul Tarihi: 30/09/2019		Sayfa Sayısı: vi (ön bölüm)+ 58 (tez)	
Anabilimdalı: Tarih		Bilimdalı: Yakınçağ	
<p>Kıyafet geleneksel toplumlarda gruplar arasındaki farklılıkları göstermek için kullanılan bir araçtı. Osmanlı Devleti'nde de toplumda var olan grupları göstermek için belirlenmiş kıyafet ve başlıklar vardı. Bu çalışmada kıyafet düzenlemesi ile 1829 yılında Osmanlı tebaası tarafından kullanımı yaygınlaşan fesi ve onu imal etmek için açılan Feshane-i Amire fabrikası incelenmiştir. II. Mahmud'un kıyafet düzenlemesinden önce genellikle Osmanlı Müslüman tebaası başlık olarak kavuk kullanılmaktaydı. Fes II. Mahmud'un yapmış olduğu düzenleme ile birlikte kullanılmaya başlanan bir başlık olarak bilinmektedir. Ancak yapılan çalışmalarda fesin 17. ve 18. yüzyılda yaygın olmasa da halk tarafından bilinen bir başlık olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber fes Osmanlı coğrafyasında 1827 ve 1829 yıllarında yapılan kıyafet düzenlemesiyle yaygın olarak kullanılmaya başladı. 1826 yılında Osmanlı'nın asli ordusu olan Yeniçeri Ocağı kaldırıldı. Yerine batıdaki askerler gibi talimler yapan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu oluşturuldu. 1827 yılında çıkartılan nizamname ile yeni ordu şubara yerine fesi kullanmaya başladı. Daha sonra 1829 yılında çıkartılan kıyafet nizamnamesi ile devlet memurlarının da fes kullanmasına karar verildi. İlk olarak fesler Anadolu'da bulunan fesçi esnafı tarafından, Tunus, Mısır, Fransa ve Avusturya'da satın alınmaktaydı. II. Mahmud, III. Selim'in ekomonide başlattığı yerli üretimi destekleme ve devletin ihtiyacını kendi içinde sağlama politikasını devam ettirmek için birçok fabrika açtı. Bu fabrikalardan biri de 1829 yılında Hazine-i Hassa'ya ait bir binada fes üretimine başlayan Feshane-i Amire'ydi. Feshane-i Amire ilk zamanlarında ordunun ve memurların başlık ihtiyacını sağlıyordu. Feshanede fes üretimin artması ile birlikte halka da satış yapılmaya başlandı.</p>			
Anahtar Kelimeler: II. Mahmud, Feshane-i Amire, Fes,			

Sakarya University
Institute of Social Sciences   Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of the Thesis: Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı Feshane-i Amire (1829-1850)			
Author: Ahsen Şahin		Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Fatih Bozkurt	
Date: 30/09/2019		Nu. of pages: vi (pre.text)+58 (main body)	
Department: History		Subfield: Modern History	
<p>Dress code was a tool used to show differences between groups in traditional societies. The Ottoman Empire had also clothes and headdresses designated to show groups that existed in society. In this study, the clothing arrangement and the feshane-i Amire factory which was opened in 1829 by Ottoman citizens were examined. Before Mahmud II dress arrangement, The Muslim citizen of Ottoman Empire often used 'kavuk' as their headgear. The use of Fes as a headdress, it is based on regulations of Mahmud II. However, Fes, 17. and 18th century, although not widely familiar, it was known by the Ottoman citizens. it has been found to be a title known to the public, although it is not common in the century. However, as a headgear, Fes was widely used in in 1827 and 1829 with the dress of regulations published in the Ottoman geography. By the Mahmud II, The Janissary Corps, the primary army of the Ottoman Empire, was abolished in 1826. Instead, The army of Asakir Mansure-ı Muhammediye was formed which carried out exercises such as soldiers in the west. In 1827, the new army started to use the Fezi place of February. Then, In 1829, with the dress regulation published, it was decided to use Fes for civil servants. First, fesler was purchased in the fesci tradesmen in Anatolia, Tunisia, Egypt, France and Austria. Mahmud II wanted to support the domestic production by Selim III. For that reason, he opened many factories to continue Selim's domestic production and idea of providing needs of the state. One of these factories was Feshane Amire, which started the production of fes in a building belonging to the ministry of finance in 1829. The Feshane Amire provided headgear of the army and the state in the early days. With the increased in fes production in feshane, sales to the public began to be made.</p>			
Key Words: II. Mahmud, Feshane-i Amire, Fez,			

GİRİŞ

Geleneksel toplumlarda kıyafet, toplumsal gruplar arasındaki farklılıkları belirtmek ve toplumsal düzeni sağlamak için araç olarak kullanılmaktaydı. Ancak özellikle Avrupa ülkelerinde toplumsal ve ekonomik anlamda (sanayileşme, burjuva sınıfının oluşumu vb.) yaşanan değişimlerle birlikte kıyafet yeni anlamlar kazanmaya başladı. Kıyafet yeni dünya düzeninde oluşmaya başlayan devletlerin modernleşmesinin simgesi durumuna geldi.¹

Avrupa’da yaşanan ekonomik gelişmeler sonucunda ticaret ile uğraşan burjuva sınıfı yükselmeye ve güçlenmeye başladı. Burjuva, Avrupa’daki soylu sınıf gibi giyinmeye, alışveriş yapmaya başlayınca bu yeni durumu düzenlemek için kıyafet kanunları çıkarıldı. Bu süreçte kıyafetler, doğal olarak kişilerin zümrelerini belirlemek işlevinin yanı sıra moda haline de dönüştü.² Avrupa’da yaşanan bu gelişmeler aşama aşama her ülkeye etki edecekti. Bu değişimden etkilenen bir ülke de Osmanlı Devleti’ydi. Osmanlı Devleti’nin klasik dönemlerinde toplumsal hayatta diğer devletler gibi kıyafetler (renk, desen, kumaş ve modeline göre) vasıtasıyla yöneten- yönetilen ve Müslüman ile gayrimüslim ayrımı sağlanırdı.³ Ayrıca Osmanlı’da her zümreye ait bir kıyafet tahsis edilmişti. Örneğin Osmanlı’da kakum ve vaşak kürk vezir, ulema ve devlet ricali tarafında kullanılırken halk tarafından kullanılmazdı.⁴ Özellikle çalışmanın ana konularından olan başlık Osmanlı Devleti’nde kişinin toplumdaki sosyal, ekonomik, mesleki ve dini statüsünü belirten bir araçtı.⁵

Osmanlı Devleti’nde toplumsal düzeni sağlamak için padişahlar gerekli gördüğü durumlarda kıyafet nizamnamesi yayınlamaktaydı. Örneğin; 18. yüzyılın ilk yarısında Lale Devri olarak adlandırılan dönemde yönetim kadrosu batılaşma etkisiyle batı tarzı yaşam biçimlerini yavaş yavaş edinmeye başlayacaktır. Bu dönemde İstanbul halkının sosyal hayatını yeniden şekillendireceği mesire alanları (Kağıthane’de Sabadad alanı

¹ Rıfat Aydın, “ Türk Modernleşmesinde bir görünüm ve değişim temsili olarak kıyafet,” Abant Kültür Araştırma Dergisi, c.3, sa.6, Bolu, 2018, s. 48-49.

² Donald Quataert, “ Clothing laws, State, And Society in The Ottoman Empire, 1720-1829”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 29, sa. 3 Cambridge University Press, Ağustos-1997, s. 404-405.

³ Namık Sinan Turan, “ 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletin’de Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.60, sa.4, Ankara, 2005, s. 245.

⁴ Betül İpşirli Argıt “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam,” *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Toplum*, c. VI, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 245-246.

⁵ Argıt, “ Osmanlı İstanbul’unda,” s. 232.

gibi) oluştu. İstanbul halkı ilkbahar ve yaz aylarında kadın ve erkek mesire alanlarında vakit geçirmeye başladı. Bunun sonucunda yönetim kadrosunda başlayan batı tarzında giyinme alışkanlığı bu sosyal etkileşim sebebi ile halk arasında da yayıldı ve Osmanlı tebaası içinde hem kadınların hem erkeklerin kıyafetlerinde değişimler görüldü. Osmanlı bozulmaya başlayan toplumsal düzeni yeniden sağlamak için 1727 yılında kıyafet nizamnamesi yayınladı. Kadınların ve erkeklerin belirlenmiş olan kıyafet ve başlıkları kullanmaları istendi. Ayrıca elit olmayan kadın ve erkeklerin kürk giymesini yasakladı.⁶ Bu şekilde toplum içindeki düzen sağlanmaya çalışıldı.

Devletlerde toplumsal hayatta kıyafetlerde değişimler yaşandığı gibi askerlerin de üniformalarında değişimler yaşanmaktaydı. Ancak üniformalarda değişimlere neden olan gelişme, savaş tekniklerinin ve teknolojisinin değişmesiydi. Osmanlı'da bu konuda radikal bir değişime giden ilk padişah III. Selim idi. Yeni oluşturulan Nizam-ı Cedid askerlerine Fransız askerlerin giydiği tarzda üniforma giydirdi.⁷ III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmud döneminde de devletin askeri alanda kendini geliştirme faaliyetlerine devam edildi. II. Mahmut 1826 yılında devletin asli ordusu olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı ve yerine yeni bir ordu oluşturdu. Yeni orduya subay yetiştirmek için Harbiye mektepleri açtı. Buna bağlı olarak askeri talimler ve savaş taktikleri değişti ve askerlerin rahat hareket edebilmesi için yeni üniformalar gerekiyordu. Bunun dışında II. Mahmud oluşturduğu yeni ordunun geçmişteki askeri birime ait hiçbir şey giymesini istemiyordu. Bu yüzden de II. Mahmud döneminde kıyafet düzenlemesi ilk olarak askeri alanda başladı. Ardında da aşama aşama kıyafet düzenlemesi devlet ricali ve memurlara kadar genişledi. Sözü edilen genişleme hız kesmedi; zamanla halkı da kuşattı. II. Mahmud'un yaptığı kıyafet değişiminde ön plana çıkan parçalardan biri de başlık olarak belirlenen fes oldu.⁸

Fes, II. Mahmud'dan önce de Osmanlı toplumu tarafından bilinen bir başlıktı. 17. ve 18. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde (Edirne, Adana, Antalya, Tokat, Gaziantep gibi) hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılan bir başlıktı. Hatta Gaziantep bölgesinde kadınlar (Sim fes, sırma işlemlerli beyaz fes, işleme fes vb.)⁹ ve erkeklerin

⁶ Quataert, " Clothing laws," s. 408-409.

⁷ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, YKY, İstanbul, 2002, s. 195.

⁸ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 196-197.

⁹ Zeynel Özlü, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Kültür Hayatı (Tereke Defterlerine Göre), GBB Yayınları, Gaziantep, 2004, s.114

(İzmir fes, frengi fes, kebir fes vb.) kullandığı farklı türlerde ve ebatlarda fes çeşitleri bulunmaktaydı.¹⁰ Ayrıca 18. yüzyılın ikinci yarısına ait şeriye sicillerinde İstanbul'da ticari faaliyet yürüten ve yaşayan fesçi esnafı kayıtları tespit edilmiştir. Anlaşılan odur ki, fes II. Mahmud'un kıyafet düzenlemesiyle Osmanlıların hayatına giren bir başlık değil, bu dönemde resmî bir başlık özelliği kazanarak kullanımı hızla yaygınlaşan bir başlıktır. Fes 19. yüzyılın ilk yarısında ilk önce II. Mahmud döneminde oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun resmi başlığı oldu (1827).¹¹ Ardından 1829 yılında çıkartılan nizamname ile devlet ricali ve memurları tarafından da resmi bir başlık olarak kullanılmaya başlandı.¹² Fes devletin resmi başlığı olduğu ilk zamannlarda Tunus, Mısır, Fransa ve Avusturya'dan satın alınıyordu. Ayrıca ülke için gerekli olan feslerin satış işlerini yürütmek ve kontrol etmek için de Fes Nazırlığı oluşturuldu.¹³ Devlet ülke için gerekli olan fesi satın almak yerine kendi üretmeye karar vermesinden sonra Feshane Fabrikası kurulacaktır.

Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlılarda ihtiyaç duyulduğunda kıyafet düzenlemesi yapmak için padişah fermanları çıkarılırdı. Bunlardan birisi de III. Selim'e aitti. III. Selim kendinden önce çıkarılan kıyafet kanunlarından farklı olarak kötü giden ekonomiye karşı bir düzen getirmeyi de amaçladı. Bununla beraber yine bu kanun ile toplumsal ahlakı korumak, düzeni sağlamak ve aşırı harcamayı azaltmak hedeflenmekteydi. Bu kanun ile III. Selim hem bir süredir Osmanlı'ya egemen olan bürokrasi sınıfının gücünü sınırlandırıp tüm gücü kendisinde toplamayı hedeflemiş hem de yerli üretimi ve üreticiyi destekleyip kötü durumda olan ekonomiyi düzeltmek istemişti. Selim'e göre; önceden başkent sakinleri İstanbul'da üretilen kıyafetleri yaygın olarak kullanırken şimdi Hindistan ve İran'da üretilenleri tercih ediyorlardı. Yerli üreticinin desteklenmemesi halinde bazı esnaf kolları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelecekti.¹⁴ Bu durum Osmanlı ekonomisinin bozulmasına ve dışa bağlı hale gelmesine sebep olacaktı. Durumu fark eden sultan yerli üretimin dolayısıyla yerli esnafın desteklenmesine karar verdi. Bu çerçevede III. Selim yün dokuması için imalathaneler ve hatta kâğıt fabrikası gibi başka

---

¹⁰ Özlü, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep, s. 136.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzamn Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, cilt: XVIII, sa.70, *Türk Tarih Vakfı*, Nisan-1954, s. 226.

¹² Quataert, "Clothing Laws," s. 412.

¹³ Tefik Güran, "Feshane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 426.

¹⁴ Quataert, "Clothing Laws," s. 410-411.

imalathaneler açtı.¹⁵ II. Mahmud, III. Selim'in başlatmış olduğu bu ekonomi politikayı devam ettirdi ve Avrupalı tarzda imalat yapabilecek fabrikalar açtı. İstanbul'da bir çok bölgede imalat yapan kurumlar ortaya çıktı. Özellikle 1840 yıllarında yerli üretimi geliştirmek için açılan fabrikalar daha fazla arttı. Açılan imalathaneler İstanbul- Edirne yolu arasında Marmara bölgesinde yoğunlaştı.¹⁶ Kurulan fabrikalar esas olarak devletin ihtiyaçlarını sağlayacaktı. Ancak bunların içinde, örneğin Feshane gibi birkaç fabrika devlet dışında halka da satış yapmaktaydı.¹⁷ II. Mahmud döneminde açılan fabrikalar içinde 19. yüzyılda kurulup 20. yüzyıla kadar üretime devam eden üç fabrika vardı. Bunlardan biri de çalışmanın konusu olan Feshane-i Amire Fabrikası'ydı.¹⁸

Feshanenin açılmasında önemli faktörlerden biri yukarıda bahsedildiği gibi yerli üretimi destekleme politikasıydı. Diğer bir etken de askerler için gerekli olan fesin temininde piyasadan satın alım yolunun kullanılmasında karşılaşılan zorluklardı. Fabrika ilk olarak Kadırga'da bulunan Cinci Meydanı'nda açıldı. Buradaki üretimin yeterli gelmemesi ve pahalıya mal olması üzerine üretime bir süreliğine ara verildi. 1832 yılında aynı binada, Feshane-i Amire'de yeniden üretime başlandı. Feshane-i Amire'nin ilk yıllarında fes üretimi için gösterilen çabalar devletin kaliteli fes üretimi yapabilmesi için tecrübe kazanmasını sağladı. Fabrika ikinci kez üretime başladığında, önceden Tunus'tan getirtilen feslerin kalitesinde üretim yapmayı başardı. Ardından da üretim kapasitesini artırabilmek için 1833 yılında Haliç bölgesindeki yeni yerine, Beyhan Sultan Sarayı'nın bulunduğu bölgeye taşındı. Feshane ilk olarak ordunun ve devletin fes ihtiyacını karşılamaktaydı. Yeni yerine taşındığında üretim kapasitesinde artma yaşandığında halka da satış yapmaya başlandı. *Feshâne-i Hümayûn Fabrikası* halka satış yapabilmek için fes dükkanları da açtı. Ayrıca başkentte faaliyet göstermekte olan fesçi esnafı ile de anlaşarak Feshane'de üretilen fesin bu esnafın dükkânlarında da satılması sağlandı.¹⁹ Feshane, fesin dışında 1842 yılında çuha üretimi yapmaya da başlamıştır.²⁰

---

¹⁵ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar ve Yeni Görüşler, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 38.

¹⁶ Clark, "Osmanlı Sanayi," s. 38-41.

¹⁷ Clark, "Osmanlı Sanayi," s. 48.

¹⁸ Clark, "Osmanlı Sanayi," s.42-43-51.

¹⁹ Güran, "Feshane," s. 426-427.

²⁰ Emre Dölen, "Feshane", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 298.

Feshane hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde faaliyet yürüten bir fabrika olma özelliğine sahiptir. Cumhuriyet döneminde Sümerbank'a bağlı iplik ve dokuma fabrikası olarak hem kumaş üretimi yaptı hem de yedek parça ve çeşitli makinelerin üretimini gerçekleştirdi. Feshane binası, 1986 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Haliç bölgesinin çevre düzenlemeleri sırasında yıkılmıştır.²¹

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde fesin tarihi ele alınmış, 19. yüzyıldan önce de bilinen bir başlık olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da ticari faaliyet yürüten feşci esnafı üzerinde durulmuştur. Bunlarla birlikte II. Mahmud döneminde fesin hem ordunun hem de devletin resmi başlığı oluşu ve fesin halk arasında kullanım şekilleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Feshane-i Amire'nin kuruluşu, fes üretimi için gerekli olan hammaddeler ve bunların temini, üretimde kullanılan yöntem ve makinalar hakkında bilgi sunulmaktadır. Üçüncü bölümde ise Feshane'de üretilen fesin maliyeti ve yıllar içinde üretim hacminde yaşanan değişimler hakkında bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte fabrikada üretim yapan işçilerin sayısı aldıkları ücretler ve ithal feshlere karşı teşvik edilen yerli fes üretimi incelenmiştir.

Çalışmanın Konusu:

II. Mahmud'un yapmış olduğu kıyafet düzenlemesi sonucunda Osmanlı Devleti'nin resmi başlığı haline gelen fes incelenmektedir. Bununla birlikte fesin Osmanlı toplumundaki tarihi ve nasıl devletin resmi başlığı haline geldiği ele alınmıştır. Ayrıca II. Mahmud döneminin politikalarından biri olan yerli üretim faaliyetine bağlı olarak oluşturulan Feshane-i Amire Fabrikasının kuruluş süreci, üretim aşamaları, üretim maliyeti ve satış fiyatları incelenmiştir.

Çalışmanın Amacı:

Bu çalışmada bir başlık olarak fes ve fes üretimi için 19. yüzyılda kurulan Feshane-i Amire fabrikası incelenmekle birlikte, 19. Yüzyıl öncesinde fesin başlık olarak Anadolu'nun farklı bölgelerinde kullanıldığı da vurgulanmaktadır. Aynı zamanda devlet tarafından kurulup işletilen fes fabrikasının kuruluşu ve örgütlenmesi ele alınmaktadır. Bu çerçevede fabrikanın 1829-1850 yılları arasında kuruluş ve gelişimi, üretim yöntemleri, yıllık üretilen fes miktarı gibi konulara değinilmiştir.

---

²¹ Dölen, "Feshane," s. 298.

Çalışmanın Önemi:

Fes 19. Yüzyıl öncesinde de Osmanlı halkı tarafından kullanılan bir başlıktı. Ancak yaygın kanaat, fesin II. Mahmud'un yapmış olduğu kıyafet düzenlemesi ile birlikte Osmanlı'da kullanılmaya başlandığı yönündedir. Bu çalışmada fesin Osmanlıda ne zamandan beri kullanılan bir başlık olduğu araştırılmış, bu çerçevede incelenen tereke defterlerinde ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde 19. yüzyıldan öncede Osmanlı halkı tarafından kullanılan ve bilinen bir başlık olduğunu ortaya konulmuştur. Ayrıca fes üretimi yapmak için 1829 yılında kurulan Feshane-i Amire fabrikası ele alınmıştır. 1829-1850 yılları arasında fabrikanın yönetici kadrosu ve işçileri eldeki belgeler ışığında çalışmada yer almaktadır. Bununla birlikte fes üretimi için temel malzeme olan yapağı, boya hammaddeleri ile üretim yöntemleri de incelenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi:

Bu çalışmada öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Osmanlı iktisadi yapısını anlamak ve 19. Yüzyıl Osmanlısında bir sanayi kuruluşunun oluşum sürecini anlamlandırmak için Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Şevket Pamuk, Donald Quataert ve Kadir Yıldırım'ın çalışmaları incelenmiştir. Araştırmanın temel kaynaklarını ise arşiv kayıtları oluşturmaktadır. Osmanlı toplumunda fesin kullanımına ve feshane fabrikasına ilişkin çeşitli belge, defter ve sicil koleksiyonları taranmış, elde edilen veriler fişlenmiş ve tezin her üç bölümünde de bu verilerden hareketle metnin kurgusu yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, tereke defterlerine dayalı olarak 17. yüzyıldan itibaren fesin Osmanlılarda kullanım tarihi oluşturuldu. Ayrıca 19. yüzyılda Osmanlıda fesin nasıl kullanıldığını ve nerelerden alındığını ortaya koymak için literatür kaynaklarından yararlanılmıştır. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümündeki Feshanenin kuruluşu, işleyişi ve yaşanan gelişmeler için fabrikaya ilişkin çeşitli arşiv belge ve defterlerinden yararlanılmıştır. Fabrikanın kuruluşuna ait bilgiler oluşturulurken literatür kaynaklarının yanında Hatt-ı Hümayun ve Feshane-i Amire Müdürlüğü fonlarında bilgiler derlenmiştir. Fesin üretim yöntemleri, maliyeti ve satışına ait veriler Darphane-i Amire Defterleri, Feshane Amire Müdürlüğü ve Hazine-i Hassa Defterlerin'den elde edilen bilgilerden oluşturulmuştur. Ayrıca Fabrika'da görev yapan yönetim kadrosunu belirlemek için dönemin süreli yayını olan Takvim-i Vekayi'den ve Hazine-i Hassa Defterleri'nden yararlanılmış

BİRİNCİ BÖLÜM : OSMANLILARDA FESİN TARİHİ

1.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Coğrafyasında Fesin Varlığı

Başlık olarak fesin Osmanlılarda kullanımına ilişkin yaygın kanaat II. Mahmut dönemine ve onun kıyafet düzenlemesine dayansa da Osmanlı toplumunda fesin tarihi çok daha erken dönemlere götürülebilmektedir. Reşat Ekrem Koçu'nun aktardıklarına göre, Osmanlı toplumu fes ile 16. yüzyılda Cezayir'in Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte tanışmıştır.²² Daha sonra aşama aşama Osmanlı sınırları içinde fes kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Ancak 19. yüzyıldan önce Osmanlı'da fesin nasıl kullanıldığına ve şekline dair bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde, 17. yüzyılda Galata semtinde Karaköy mevkiinde odunların taşınmasından sorumlu acemi askerlerin odabaşısının başlık olarak fes taktığı ve etrafını çeşitli örtülerle sardığı kaydedilmektedir.²³ Bu bilgidен yola çıkarak 17. ve 18. Yüzyılda, büyük ihtimalle, , etrafına-üstüne tülbent, çember, sarık vb. kumaşlar ile fesin sarılarak kullanımı söz konusudur. Ayrıca seyahatnâmede İstanbul'da bulunan esnaf gruplarından bahsederken bozacıbaşının kırmızı fes taktığını²⁴ yine Sarayburnu'na gelen Akdeniz kalyoncuları içinde bulunan Cezayirli Tüfekçi Berberi dayılarının da başlık olarak kırmızı fesi kullandığı kaydedilmiştir.²⁵ Görüldüğü üzere İstanbul'da farklı semtlerde ve meslek grupları içinde fes kullanılmaktaydı. 17. yüzyılın ortalarında eski Osmanlı başkentlerinden biri olan Edirne'de tereke²⁶ kayıtları içinde kullanılan başlıklar içinde arıkeye, kavuk, börk dışında serpuş adıyla geçen takkeyi andıran fes de bulunmaktaydı.²⁷ 17. yüzyılda fes yaygın bir başlık olarak kullanılmasa da halk arasında ve askeri birim içinde başlık olarak takılmaktaydı. 18. yüzyılın ilk yarısında (1700-1750) İstanbul ve Edirne'den çok uzak olan Adana bölgesine ait tereke kayıtlarına göre, halk başlık olarak sarık, kalpak, kavuk, destâr ile birlikte fesi de kullanılmaktaydı.²⁸ Yine 18. yüzyılın ikinci

²² Reşat Ekrem Koçu, " Fes ", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 10, Koçu yayınları, İstanbul, 1971, s. 5699.

²³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: İstanbul, Haz. Setit Ali Kahraman –Yücel Dağlı, c. 1, 2. Kitap, YKY, İstanbul, 2008, s. 393.

²⁴ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya*, s.665.

²⁵ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya*, s.508.

²⁶ Tereke defterleri, şer'iyye sicillerinde yer alan belge türlerinden biridir; Osmanlı Devleti'nde ölen kişilerin miras paylaşımının mahkemeye intikal etmesiyle tutulan tereke defterleri sayesinde Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik hayatı kıymetli bilgiler elde edilmektedir. Tereke defterleri hakkında bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

²⁷ Selma Kuşu, *Şeriyye Sicillerine göre H. 1065- 1079 / M. 1655-1669 Tarihleri Arasından Edirne'de Sosyo-Ekonomik Hayat*, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 2009, s. 60-61.

²⁸ Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Adana Kazası (1700-1750)*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2011, s. 246.

yarısında, 1762-1765-1776 yıllarında Antakya bölgesine ait 7, 8 ve 9 numaralı kadı sicilleri üzerine yapılan araştırma sonucunda oluşturulan giyim-kuşam ve ev eşyaları listesinde adet verilmemesine karşılık kırmızı fes bulunmaktadır. Bu da bize fesin Antakya bölgesinde de kullanıldığını göstermektedir.²⁹ Anadolu'nun bir diğer bölgesinde, Tokat şehrinde de tereke kayıtlarına dayalı olarak yapılan çalışmada fesin varlığı daha fazla örnekten hareketle saptanmıştır. 1797-1798 yıllarına ait tereke kayıtları incelendiğinde vefat eden kişilerin eşyaları arasında kırmızı fes, kebir kırmızı fes, fes ve poşi, fes bulunmaktaydı. Bununla birlikte transkripti yapılan tereke kayıtları içinde gayrimüslim olup başlık olarak fes kullanan kişiler de vardı. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı toplumunda fesin kullanıldığının açık kanıtı olan bu sicil kayıtlarına karşın, ne yazık ki bu dönemlere ilişkin fesin şeklini tarif eden ya da gösteren bir görsel bulunamamıştır. İlgili kayıtlarda erkeklerin yanı sıra kadın terekelerinde de fesin bulunduğu belirtilmelidir.³⁰ Reşat Ekrem Koçu da bir çalışmasında³¹ Osmanlı toplumunda fesin erkeklerden önce kadınlar arasında kullanıldığını belirtmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Gaziantep terekeleri üzerine yapılmış çalışmada hem kadınların hem erkeklerin tereke kayıtlarında fesin yer aldığı belirlenmiştir. Böylece erkeklerin yanı sıra kadınların da fesi kullandığını gösteren birincil kaynaklar mevcuttur. Gaziantep'te kadınlar fesleri evlerindeki kıyafetlerini tamamlayan bir parça olarak kullanırdı. Kadınlar inci ya da elmaslar ile süslenmiş ve altın tellerle işlenmiş feslere de sahip olmuşlardır.³² Zeynel Özlü'nün çalışmasında kadınların terekelerinde geçen fesler; fes, sim fes, sırma fes, sırma işlemeli beyaz fes ve kebir fes olarak kaydedilmiştir.³³ Erkeklerle ait terekelerde ise; sarık fes, sağır fes, sağır ve kebir frengi fesi, fes, kağıt kebir ve sağır fes, kağıt frengi ve izmir fesi, cedit fes, izmir fesi, frengi fesi, frengi aksı ve fes olarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bölgede yaşayan gayrimüslimler de Müslümanlar gibi fesi başlık olarak kullanmışlardır.³⁴ Gaziantep ve Tokat örneğinde görüldüğü gibi

---

²⁹ Abdülkadir Gül, Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2008, s. 206-207.

³⁰ Ömer Yıldırım, 1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Şeri'yye Sicillerinde Yer Alan Belgelerin Sosyal ve Ekonomik Yönden Tahlili, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2008, s. 119-123-125-138-153-169-276-277-236-237-240-248.

³¹ Koçu, " Fes " , s. 5699.

³² Zeynel Özlü, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Kültür Hayatı (Tereke Defterlerine Göre), GBB Yayınları, Gaziantep, 2004, s. 136.

³³ Özlü, " XVIII. Yüzyılın İkinci," 114.

³⁴ Özlü, "XVIII. Yüzyılın İkinci," s.136.

Osmanlı Devleti'nin resmi başlığı olmadan önce fes hem Müslüman hem de gayrimüslim erkek ve kadınlar arasında bilinen ve kullanılan bir başlıktı.

Osmanlı Devlet'inde 1829 yılında çıkarılan kıyafet düzenlemesi ile fes resmi başlık özelliği kazandı.³⁵ Yaygın düşünce fesin II. Mahmud'un yapmış olduğu kıyafet düzenlemesiyle Osmanlı coğrafyasında kullanıldığı yönündeydi. Anadolu'nun muhtelif şehirlerine ait tereke defterleri üzerine yapılan çalışmalar da fesin 19. yüzyıldan önce de Osmanlı toplumunda kullanılmakta olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında fes bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen çalışmalar Anadolu'da kullanılan fesin nereden geldiğine dair ya da Anadolu'da 19. yüzyıldan önce fes üretimi yapılıp yapılmadığına ilişkin kesin bir bilgi sunmamaktadır. Buna karşılık 19. yüzyılın başlarında Bursa bölgesinde faaliyet yürüten esnaf hakkında yapılan bir çalışmada Bursa'da faaliyet yürüten fesçi esnafına da yer verilmiştir. Bursa Osmanlı ticareti için önemli bir merkezdi. Çünkü bu bölgeye Arap yarımadasından gelen ürünler buradan kuzey bölgelerine dağılır ve satışa çıkardı.³⁶ Ayrıca Mağrib bölgesinden (Tunus, Fas ve Ceyazir) gelen döşek, şal, kuşak ve fes Bursa'da satışa sunulurdu.³⁷ Bu bilgiden hareketle, Mağrib bölgesinden gelen ürünler Anadolu'nun farklı yerlerine dağılarak tebaanın kullanımı için satışa sunulmuştur derğerlendirmesi yapılabilir. Bursa'da 1827 yılına ait ihtisap vergisi kayıtlarını incelediğinde bölgede 116 esnaf grubu bulunduğu, bunların içinde 14 kişinin fesçi esnafı olarak kaydedildiği görülmektedir. Bursa sicillerine, özellikle sicillerdeki tereke kayıtlarına dayalı yapılan çalışma sadece 19. yüzyılı kapsadığı için daha önceki dönemlerde fesçi esnafının Bursa'da ticari faaliyet yürütüp yürütmediğine dair bilgi bulunmamaktadır. Olasılıkla 1827 yılından önce de Bursa'da fesçi esnafı bulunuyordu.Şehirde azımsanmayacak düzeyde fesçi esnafı bulunduğuna göre, arz ve talebin olduğu, buna bağlı olarak da halkın başlık olarak fesi kullandığı sonucunu çıkartabiliriz. 1827 ihtisap vergisi kayıtlarının yanı sıra Bursa'ya ait 1800-1839 yıllarını kapsayan sicillerde de fesçi esnafına ilişkin kayıtlar yer almaktadır. ³⁸ Fes, devletin resmi başlığı olunca ve talep artınca başlangıçta ithal edilerek temin edilmeye çalışılmıştır. 1829

³⁵ Quataert, "Clothing laws," s. 413.

³⁶ Ferhat Öztürk, Sermaya, Borç ve Alacakları Açısından Bursa Esnaf-Tüccarı (1800-1839), Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Haziran, 2016, s. 18.

³⁷ Öztürk, Sermaya, Borç ve Alacakları, s. 217.

³⁸ Öztürk, Sermaya, Borç ve Alacakları, s. 19.

yılında Osmanlı fes üretimi yapmak için fabrika kurdu ve üretime başladı. Ancak oluşturulan fabrika ordu için yeterli üretimi gerçekleştiremeyince Edirne ve Bursa'da bulunan fesçi esnafından fes alımı gerçekleştirildi.³⁹

Fes 19. yüzyıldan önce de Osmanlı topraklarında kullanılan bir başlıktı. Üzerine tülbent gibi kumaşlar sarıldığı için ve yaygın olarak kullanılmadığından farkedilmiyordu. II. Mahmud çıkardığı kıyafet düzenlemesiyle fesi resmi başlık yaptığında Osmanlı coğrafyasına yeni bir başlık getirmedi. Aslında halk tarafından bilinen bir başlığı daha fazla görünür kıldı ve fese yeni bir kimlik kazandırdı.

1.2. 18. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul'da Tunuslu Fesçi Esnafı

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan önce sarık ve kavuk ile birlikte fes de (Tokat, Gaziantep, Edirne gibi Andolu'nun faklı yerlerinde) yaygın olmasa da kullanılan bir başlıktı. Bunun önemli kanıtlarından biri, daha önce de dile getirildiği üzere, Anadolu'nun farklı şehirlerine ait tereke kayıtlarında fesin bulunmasıdır. Diğer bir önemli kanıt ise, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Şeriyeye Sicilleri'nde tespit edilen fesçi esnafıdır. Bu çalışma bağlamında taradığımız sicillerde tespit edilmiş Tunuslu fesçilere ait 25 tane tereke defteri vardır. Bu çalışmada fesçi esnafına ve ticaretini yaptıkları feslere ilişkin elde edilen bilgiler bu tereke kayıtlarına dayanmaktadır. İlgili kayıtlar, İstanbul'da 1776-1780 yılları arasında faaliyet gösteren fesçi esnafının varlığının en açık kanıtıdır.

İncelenen tereke kayıtlarında tespit edilen fesçi esnafının Tunus kökenli olduğu görülmektedir. Ayrıca terekelerin birinde Ceyazirli olup misafir olarak bulunduğu handa vefat eden bir fesçi tespit edilmiştir.⁴⁰ Genellikle İstanbul'da yaşayan fesçiler tek başına Tahtakale yakınlarında bulunan Çiçekçibaşı Hanı'nda ya da yine Tahtakale'de bulunan farklı hanlarda ikamet etmekteydi. Ancak fesçi esnafının yoğun bir şekilde Çiçekçibaşı Hanı'nda ikamet ettikleri görülmektedir. Tereke defterlerine göre; bir kısım fesçi esnafı da han yerine mahallerde yaşamayı tercih etmekteydi. İstanbul'daki fesçilerin aileleri genellikle İstanbul yerine memleketi olan Tunus'da hayatını devam ettiriyorlardı.

³⁹ Ahmet Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş Yılları", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII Tebliğler*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 1 Şubat 2009, s. 96.

⁴⁰Kısmet-i Askeriye Mahkemesi (Bundan sonra KŞS.), no. 432, vr. 71a.

Tablo 1:**1776-1780 Yıllarında İstanbul'da Vefat Etmiş Tunuslu Fesçiler**

Sicil ⁴¹	Varak	Tereke Sahibi	Memleketi	İstanbul'da Yaşadığı Yer	Fesçi Dükkanın Bulunduğu Yer
421	24b	El-Hâc Kasım	Tunuslu	Yavaşca Şahin Mahallesi	Dua Meydanı
404	42a	Ahmet b. Mehmed b. el-Hâc Zekeriya	Mağribli	Hümayun-ı Viran Mahallesi	Kebeciler Hanı
429	64ab	Kasım Ağa b. el-Hâc Mehmed	Tunuslu	Çiçekçibaşı Hanı	Uzunçarşı
404	71a	Ahmed b. Ali	Tunuslu	Çiçekçibaşı Hanı	Uzunçarşı
429	65a	Yusuf	Tunuslu	Çiçekçibaşı Hanı	Uzunçarşı
427	71a	Süleyman b. Mehmed	Tunuslu	Çiçekçibaşı Hanı	Uzunçarşı
432	51a	Mehmed b. Abdullah	-	Hoca Halil Attar Mahallesi	Tahtakale
432	65b	Seyyid b. Abdullah	Tunuslu	Tahtakale	Beyazıt kaşıkçılar
436	10b	El-Hâc Salih b. Mehmed	Tunuslu	Bezzâz-ı Cedid Mahallesi	Zindan Kapısı
442	12b	Yusuf	Tunuslu	Çiçekçibaşı Hanı	Uzunçarşı
451	31b-32a	El-Hâc Ömer Aga b. Said	Tunuslu	Küçük Pazar	-
432	65b	Fesçi Said	Tunuslu	Tahtakale Sailer Hanı	Beyazıt kaşıkçılar
440	51b-52a	Ahmet (Said)	Tunuslu	Tahtakale Küçük Han	Zindan Kapısı
440	52ab	Hacı Ali b. Said	Tunuslu	Tahtakale Lefter Han(?)	-
458	17a	Salih b. el-Hâc Mehmed	Tunuslu	Tahtakalede eski Sai' Hanı	-

Yukarıdaki tablo incelendiğinde fesçi dükkanlarının Beyazıt civarında yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Uzunçarşı fesçi dükkanlarıyla öne çıkıyordu.

Fesçilere ait tereke kayıtları, bunların dükkanlarında fes ile birlikte şal satışının da yapıldığını ortaya koymaktadır. Genel itibari ile bu dükkanlar ağırlıklı olarak hem fes hem de şal satışının yapıldığı ticarethane özelliğini haizdirler. Fes ve şalın dışında kumaş,

⁴¹ Tunuslu fesçilerin tereke kayıtları, İstanbul'da Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nin, Askerî Kassâmlık, sicillerinde yer almaktadır.

kemer, meşin, kuşak, futa,⁴² peştemal, çarşaf, zenne,⁴³ ihram⁴⁴ da fesçi dükkanlarındaki diğer ticarî emtiayı oluşturuyordu. Dükkanlarda satışı yapılan fes, şal, kuşak ve kumaşların özelliklerine göre tereke listelerinde yer aldığı belirtilmelidir. Fesçi dükkanlarında bulunan şal çeşitleri şöyleydi; renklerine göre beyaz, güz al ve elvan şal olarak⁴⁵, üzerinde işleme varsa işleme şal, boyutuna göre sağır işleme şal, sağır şal,⁴⁶ kullanım amacına göre donluk şal, zenne şal ve bunların dışında halali şal, parça şal,⁴⁷ Mısır şal⁴⁸ ve şaldı. Kuşaklar beyaz kuşak, kırmızı kuşak,⁴⁹ hamam kuşak, boyalı kuşak, işleme kuşak, kaba kuşak ve kuşak⁵⁰ bulunurdu. Özellikle terekelerde bulunan fes envanterleri sayesinde 18. yüzyılın sonrasında İstanbul'da kullanılan fes çeşitleri tespit edilebilmektedir. Bu kayıtlar sayesinde o dönemde halkın ne tür fesler kullandığı bilgisine ulaşılmaktadır. Ancak envantere adı geçen fes çeşitlerinin şekilleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşılık, fesle ilgili oluşan algılardan hareketle ilk olarak akıllara gelen kırmızı renkli feslerin 18. yüzyılda da görüldüğü ifade edilmelidir.⁵¹ 18. Yüzyılda fesçi esnafı tarafından İstanbul'da satılan fes çeşitleri; işleme fes, destar fes, Tunus fesi, sim fes, beyaz Fransız fesi, Tunus kırmızı destar fes, ağaç marka fes, marka fes ve fesdi. Dükkanlarda bulunan fes çeşitlerinin sayılarından yola çıkarak İstanbul halkının genellikle fes, Tunus fesi, destar fes ve sim fesi, diğer fes çeşitlerine nazaran daha fazla tercih ettiği anlaşılmaktadır.

---

⁴² KŞS, no. 427, vr. 71a.

⁴³ KŞS, no. 442, vr. 12b.

⁴⁴ KŞS, no. 440, vr. 51b.

⁴⁵ KŞS, no. 427, vr. 71a.

⁴⁶ KŞS, no. 413, vr. 51a.

⁴⁷ KŞS, no. 440, vr. 51b.

⁴⁸ KŞS, no. 421, vr. 24b.

⁴⁹ KŞS, no. 427, vr. 71a.

⁵⁰ KŞS, no. 440, vr. 51b.

⁵¹ KŞS, no. 427, vr. 71a.

Tablo 2:
18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Fesçi Esnafının Satışını Yaptığı Fes Çeşitleri⁵²

Fes Çeşitleri	Dükân Sahibi ve Fes Sayıları				
	Süleyman b. Mehmet	Yusuf	El- Hac Kasım	Mehmet b. Abdullah	Tunuslu Ahmet
Fes	20	1024	-	30	6
İşleme Fes	15	286	-		16
Destar Fes	190	30	-	25	-
Tunus Fesi	105	-	880	-	560
Sim Fes	-	110	-	-	
Ağaç Marka Fes	-	-	31	-	90
Özelliği Okunamamış Fesler	-	-	54	-	820
Marka Fes	-	-	-	-	-
Beyaz Fransız Fesi	22	-	-	-	-
Tunus Kırmızı Destar Fes	6	-	-	-	-
Toplam	168	1450	965	55	1511

İncelenen 18 tereke defterinin sadece beşinde dükkanlarda bulunan fesler hakkında detaylı bilgiye ulaşılabilmektedir. Geriye kalan fesçi tereklerinde dükkanlardaki ticarî emtia sadece fes ve şal olarak özellikleri ve miktarları belirtilmeden, sadece toplam değerleri yazılarak kaydedilmiştir. Ayrıca tereke listelerinde fes ve şal dışında dükkanlarda bulunan üretim araçları hakkında da bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte tereke sahiplerinin tüccar kimliğinin bir göstergesi olarak toplam miras miktarlarının parasal değerlerinin görece yüksek olduğu görülmektedir.

Fesçi esnafının varlığı sadece İstanbul ile sınırlı değildi. Daha önce bahsedildiği üzere 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul gibi önemli bir ticaret şehri olan Bursa'da da fesçi esnafı bulunmaktaydı.⁵³

Fes Osmanlı'nın resmi başlığı olmadan önce toplum tarafından kullanılan bir başlık aynı zamanda da ticareti yapılan bir tüketim ürünüydü. İleride yapılacak olan yeni çalışmalar

⁵² Tablodaki verilerin elde edildiği beş fesçi esnafının tereke defterleri için bkz. KŞS, no. 427, vr. 71 a; no. 442, vr. 12b; no. 421, vr. 24b; no. 413, vr. 51a; no. 440, vr. 51b.

⁵³ Öztürk, Sermaya, Borç ve Alacakları, s. 19.

ile birlikte Osmanlı'nın farklı bölgelerinde faaliyet yürüten fesçi esnaflarının varlığı ortaya çıkarılabilir.

1.3. Bir Başlık Çeşidi olan Fes

Kıyafet, ilkçağdan itibaren sadece insanların giyinme ihtiyacını karşılamak için değil toplumsal statüleri belirlemek/göstermek için de kullanıldı ve bu amaçla çeşitli düzenlemelere konu oldu. Örneğin 13. yüzyılda Fransa'nın bir şehrinde soylu kadınlar ile halk tabakasında yer alan kadınlar ayakkabı alırken kendileri için belirlenmiş numaralar dışına çıkamıyorlardı. Zamanla Avrupa'da yaşanan gelişmeler sonrasında burjuva sınıfının güçlenip zenginleşmesi ile toplumun diğer kesimlerinden insanlar soylular gibi yaşam sürmeye başladılar. Bu gelişmeler, 18. yüzyılda Avrupa'da çıkarılan kıyafet kanunları ile belirlenen kıyafet ve aksesuarlara (takılan başlıklar vb.) dayalı geleneksel yapıların anlamlarını yitirmesi sonucunu doğurmuş ve bugünkü modern toplumun oluşum sürecini başlatmıştır. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yaşayan dini grupları, zümreleri gösteren kıyafetler ve başlıklar vardı. Donald Quataert'in çalışmasına göre, 18. yüzyılda Osmanlılar batıyı örnek alarak yenilikler yapmaya başladılar, bu bağlamda kıyafet alanında da düzenlemeler ortaya çıktı. Osmanlıda batılı anlamda kıyafet düzenlemesi yapan padişahlar içerisinde öne çıkan II. Mahmud'du. Onun döneminde hem toplumda var olan kıyafet karmaşasına hem de dini gruplara göre takılan başlıklara son verilip ortak bir başlık belirlenmişti. Klasik dönemde devletler çıkardıkları kıyafet kanunları çerçevesinde belirledikleri başlıklar ile toplumu oluşturan dini grupların, çeşitli zümrelerin ve devlet memurlarının statülerini ve kimliklerini belirginleştirirlerdi. Dünyada var olan toplumsal düzen değişmeye başlayınca kıyafet kanunları da bundan nasibini aldı. Yeni düzende kıyafetler ve başlıklar toplumsal gruplar arasındaki farklılıkları belirlemek yerine daha çok toplumu birleştiren bir anlam taşımaya başladı.⁵⁴

Günümüzde insanlar çeşitli ihtiyaç ve amaçları için genel olarak şapka adı verilen değişik şekillerde başlıklar kullanmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere kıyafet ve başlıklar geleneksel toplumlarda çeşitli kesimler arasındaki farklılıkları simgelemektedir. Türkler de tarih boyunca çeşitli başlıklar kullanmışlardır. İslamiyet öncesinde Orta Asya'da erkekler kalpak olarak bilinen başlığı kullanıyordu. Kadınlar ise börüyü andıran deri ve

---

⁵⁴ Quataert, "Clothing laws," s. 403-407.

astragen başlıklar takmaktaydı. Orta Asya'da yaşamış Türkler arasında kullanılan başlıkların toplumsal farklılığı gösterdiğine dair bir bilgi yoktur. Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra sarığı kullanmaya başladılar. Arap coğrafyasında Müslümanlar ile birlikte farklı dini gruplarda yaşamaktaydı. Müslümanlar diğer dini gruplardan (Hristiyan ve Yahudi) kendilerini ayırt etmek için sarık olarak adlandırılan başlığı taktılar. Böylece sarık Müslüman kimliğinin simgesi haline geldi.⁵⁵ Sarığın şekli Müslüman toplumların örf-adetlerine göre belirlenmekteydi. Bu yüzden birbirinden farklı sarık şekilleri mevcuttu. Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılmış sarıklar, kavuklar üzerine sarılan kumaş ve örtülerle birlikte farklı formlara sahipti. Bu kavukların düz, oval ve uzun olmasına, sarılan sarığın şekline ve başlığı kullanan sınıfa göre çeşitli isimler alırdı. Kullanılan kavuk şekilleri sayesinde hem toplumdaki dini grupların kimlikleri hem de Osmanlı'daki yönetici kesimin reaya ile kıyaslandığında sahip oldukları üstün statüleri belirlenmiş oluyordu. Müslümanların devam ettiği tekkerin dahi kendilerine özgü başlıkları vardı. Bu sayede kişinin hangi tekkeye mensup olduğu tespit edilirdi. Osmanlıda yaygın olarak kullanılan başlıklar mücevveze, paşalı, katip, nekzep, kallavi ve örfi idi.⁵⁶ Ayrıca Osmanlı'da padişahların da kendilerine münhasır başlıkları bulunurdu. Bu geleneğin Orhan Gazi ile başladığı ve sonraki hükümdarlar tarafından devam ettirildiği düşünülmektedir.⁵⁷ Osmanlı'da yeniçeri askerleri savaş zamanında ve merasimlerde börk olarak adlandırılan başlığı giyerlerdi. Barış zamanında ve Müslümanların yaşadığı bir şehre girdiklerinde ise serdengeçti ve darmadağan olarak bilinen başlığı takarlardı. Osmanlıda Müslüman toplumun kullandığı başlıklar ve kıyafetler nizamnameler ile düzenlemişti; ancak kuruluş döneminden 15. yüzyılın ortalarına kadar gayrimüslimler ile ilgili bir kıyafet düzenlenmesine rastlanılmamıştır. Gayrimüslimlere yönelik kıyafet düzenlemesi II. Selim döneminde başladı ve III. Murat döneminde devam etti. Bu düzenlemelere göre, gayrimüslimlerin Müslümanlara özgü ferace ve sarık kullanmaları, hazır giysi giymeleri yasaklanmış ve başlıklarına da kısa olması şartıyla deniz tülbenti bağlamaları istenmiştir. III. Murat döneminde ayrıca gayrimüslim grupların hangi renk kıyafet ve ne tür bir başlık kullanacakları belirlenmiş, başlıklarına tülbent bağlamaları yasaklanmıştı. Bu düzenleme ile yahudilerin kırmızı

⁵⁵ Orhan Koloğlu, *İslam'da Başlık*, TTK Basımevi, Ankara, 1978, s. 3-7.

⁵⁶ Mehmet Kökrek, "Osmanlıda Serpüşlar", *İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Ömür Boyu Öğrenme Merkezi (İsmek) El Sanatları Dergisi*, sa. 20, İBB Basın Yayın Müdürlüğü Yayınevi, 2015, s. 46-52.

⁵⁷ Quataert, "Clothing laws," s. 405-406.

şapka, hristiyanların ise siyah şapka takması kararı alındı.⁵⁸ Görüldüğü üzere kıyafet nizamnameleri ile devlet yöneticileri, toplumsal/dinî gruplar arasındaki farkı görünür kılmaya çalışıyorlardı. Başlıkların ve kıyafetlerin renkleri, kumaşları ve modelleri toplumda var olan farklı kesimleri tanımlama işlevi üstleniyordu. II. Mahmud'un 1829 yılında çıkarmış olduğu kıyafet nizamnamesi Osmanlı toplumundaki ayrımları sonlandırmayı hedefledi. Toplumunu kıyafetler aracılığıyla birleştirmek için fesi ortak bir başlık olarak belirledi.⁵⁹

Şemseddin Sami, meşhur lügatinde, fesle ilgili olarak Fas şehrinde yapılan kırmızı renkli bir başlık olduğu, hem Osmanlı hem de diğer islam memleketlerinde kullanıldığı, adının da Fas şehrinden geldiği bilgilerini kaydeder.⁶⁰ Pakalın ise, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde, fesi insanları havanın etkisinden korumak için başa takılan yünlü başlık olarak basitçe açıklamıştır.⁶¹ Fes başlığının nerede ortaya çıktığına dair farklı görüşler bulunmaktaydı. Görüşlerden ilki başlığın Bizans'ta doğduğu, diğeri ise fesin ilk olarak Frikyalıları tarafından kullanıldığı yönündedir. Her iki görüş de Tunus ve Fas'a fesin Yunan adalarından yayılmış olduğunu iddia etmektedir.⁶² Osmanlı toplumunun fes ile tanışmasının 16. yüzyılda Ceyazir'in Osmanlı Devleti'nin sınırlarına katılması ile gerçekleştiği aktarılır.⁶³ Ceyazir Osmanlı hakimiyetine girdiğinde bu bölgede bir deniz akıncıları teşkilatı kuruldu. Akıncı birliklerindeki başlarına Cezayir halkının kullandığı kırmızı renkli fesi takıyorlardı. Bunların başarısı ve toplum nezdinde edindikleri saygınlığın bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti'nde başlık olarak fesin kullanılmaya başlandığını Koçu belirtmektedir.⁶⁴ Yukarıda ifade edildiği üzere, fes 17. yüzyıldan itibaren İstanbul'da ve çeşitli Osmanlı şehirlerinde bilinen ve yaygın olmasa da kullanılan bir başlık özelliği kazanmıştı. Ancak fesin Osmanlılarda yaygınlaşması II. Mahmud dönemindeki kıyafet düzenlemeleriyle gerçekleşmiştir.⁶⁵

---

⁵⁸ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sa.1,1990, s. 119-122.

⁵⁹ Quataert, "Clothing laws," s. 413.

⁶⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî, Sahaflar Kitap Sarayı*, Ekim 2008, s. 995.

⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 610.

⁶² Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri*, s.610.

⁶³ Koçu, "Fes," s. 5699.

⁶⁴ Koçu, "Fes," s. 5699.

⁶⁵ Quataert, "Clothing laws," s. 413-414.

Donald Quataert'a göre; 19. yüzyılda Osmanlı ekonomik, toplumsal, siyasi ve askeri alanlarda ciddi krizler yaşadı.⁶⁶ İdareciler devletin içinde bulunduğu durumdan çıkabilmesi için daha önceden cılız şekilde başlamış olan batıyı örnek alan girişimleri hızlandırdılar. III. Selim'in *Nizâm-ı Cedîd* adı verilen uygulamaları, ıslahat çalışmalarının devletin bütün kurumlarını kapsayacak derecede geniş alana yayılmıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin öncelikli alanı, ıslahat düşüncesinin ilk ortaya çıktığı kurum, gerek alınan mağlubiyetlerin gerekse Hıristiyan tebaanın ayrılıkçı hareketlerinin bir sonucu olarak askerî alan olmuştur.⁶⁷ Bu ve benzeri nedenlerden dolayı askeri alanda yapılacak yeniliklerin aciliyeti söz konusuydu. Bu yüzden II. Mahmud 1826 yılında Avrupaî tarzda talimli asker yetiştirmek için Yeniçeri Ocağı'nın içinden seçilen bir grup askerle Eşkinici Ocağı'nı oluşturdu.⁶⁸ Yeniçeriler yeni oluşturulan askeri birliğe tepki gösterdi ve korkulan isyan 17 Haziran 1826 tarihinde başladı. Bu isyan karşısında II. Mahmud kendisine bağlı ordu ve ahali ile birlikte yeniçeri isyancılarına karşı mücadele ederek, onları yenilgiye uğrattı ve sert bir şekilde ocağın varlığına son verdi. Böylece yapılması planlanan yenilik hareketleri karşısında direniş göstereceği düşünülen askeri sınıf ortadan kaldırılmış oldu.⁶⁹ Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu kuruldu.⁷⁰

1826 yılında kurulan ordu için yeni bir üniforma belirlenene kadar III. Selim dönemindeki Nizam-ı Cedit askerlerinin giydiği gibi bir üniforma giyilmesi kararı alındı. 1827 yılında yayınlanan nizamname ile Asâkir-i Mansûre ordusunun üniforması Avrupalı askerler örneğinde belirlendi, onlar gibi setre pantolan, epolet ve çift düğmeli üniforma giymelerine karar verildi.⁷¹ Başlık ilk etapta belirlenmediğinden, bir süre Nizam-ı Cedit askerlerinin başlığı olan şubarayı kullanmaya devam ettiler. Askerler ve zabıtlar aynı tarzda giyindiğinden bu sınıfların birbirinden ayırt edilebilmesi için zabıtların şubaraya telli kullanması askerlerinde sade kullanması istenilmişti.⁷² Ancak yeni ordu şubarayı uzun süre kullanmayacaktı. Çünkü başlık olarak kullanılan şubaranın üretim kalitesinin düşük olması, yeni kullanılan üniformalara yakışmaması, yağmur ve güneşten dolayı

⁶⁶ Quataert, "Clothing laws," s. 412.

⁶⁷ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş", s. 95.

⁶⁸ Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s.223.

⁶⁹ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş", s. 95.

⁷⁰ Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 224.

⁷¹ Nurettin Sevin, Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 115.

⁷² Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 224.

renginin ve şeklinin⁷³ bozulması ve II. Mahmud'un oluşturmuş olduğu yeni askeri birliğinin geçmişteki yeniçeriler ile bağlantısı olmayan bir başlık takmasını istediği için devlet yeni bir başlık arayışına girdi.⁷⁴ Bu esnada İzmir'de Kaptan-ı Derya olan Koca Hüsrev Mehmet Paşa emri altında bulunan Fransız bir subay ile birlikte Kalyoncu neferatından Fransız askeri talimiyle eğitilmiş bir birlik oluşturdu.⁷⁵ Bu askerler başlık olarak Tunus'tan getirilen fesi takmaya başladı. Koca Hüsrev Paşa, sadrazamın tavsiyesi ile serasker olunca maiyyetindeki askerlerde onunla birlikte İstanbul'a geldi ve Cuma selamlığı sırasında II. Mahmud askerlerin başında gördüğü fesi beğenip yeni ordu içinde bu başlığın kullanılmasını bildirdi.⁷⁶

1827 yılında askerler için uygun olan başlığı belirlemek için Vezir-i Azam'ın öncülüğünde bir meclis toplandı. Mecliste ilk olarak neden şubara'nın kullanılamayacağı dile getirildikten sonra meclise şubaranın şekline yakın birkaç başlık ve fes sunuldu. Mecliste bulunanlar başlıkları incelediklerinde şubaranın askerler için uygun bir başlık olmadığına onun yerine fesin askerler için daha uygun olacağı karar verdiler.⁷⁷ Osmanlı'da yapılan yenilikler genellikle tepki ile karşılandığından, toplanan meclis yeni başlığa gelebilecek tepkileri azaltmak için camilerde fes üzerine vaaz verilmesini, erlerin 5 vakit namaz kılmaya devam etmelerinin gerekliliğinin vurgulanması, ayrıca fes ile ilgili halk arasında kötü dedikodu çıkartacakların cezalandırılması kararları alındı.⁷⁸ Mecliste oy birliğiyle askerlerin başlık olarak fes giymesi kararlaştırıldı. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye askerleri fesleri kullanırken başlığın etrafına eğri bir sarık sarıyordu. 1829 kıyafet nizamnamesi ile memur ve ulemada başlık olarak fesi giymeye başladı. Daha önce de belirtildiği üzere başlıklar devlet içindeki görev rütbelerini belirtirdi. Fes ile birlikte memur (bürokrat) ile askerleri ayırt etmek için askerler feslerine tülbent saracaktı, memurlar ise sade (dalfes) olarak kullanacaktı.⁷⁹ Ayrıca ticaretle uğraşan Müslüman ve gayrimüslim esnaf da kıyafet kanunu ile birlikte sade fes takacaktı. Ancak Müslüman esnaf sade fes değil de feslerine yazma ya da tülbent bağlamak istediği konusunda direndi. Donald Quataert'ın da makalesinde vurguladığı gibi; Müslüman esnafın bu şekilde fese tepki göstermesinin altında yatan farklı sebepler vardı. Devletin

⁷³ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 95.

⁷⁴ Quataert, "Clothing laws", s. 412.

⁷⁵ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 95-96.

⁷⁶ Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 225.

⁷⁷ Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 225-226.

⁷⁸ Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 226.

⁷⁹ Quataert, "Clothing laws", s. 412.

loncaların büyük destekçisi olan Yeniçeri Ocağını kaldırması, fes ile birlikte gayrimüslim – Müslüman ayrımının şekilsel olarak sona ermesi ve II. Mahmud döneminde uygulanmaya başlayan serbest piyasa ekonomisi ile Müslümanların bir şekilde toplumda var olan ayrıcalıklarını kaybetmesi üzerine böyle bir direniş gösterdiler.⁸⁰ Sonunda devlet Müslüman esnafın fesi kullanırken etrafına yazma, tülbent, ağabani, çember sarmalarına izin verdi.⁸¹

Fes resmi başlık olarak devlet tarafından kabul edildiğinde, halk tabakasında Müslümanlara nazaran gayrimüslimlerin yeni başlığı daha kolay benimsedikleri ve fes formundaki başlıkları kullanmaya başladıkları görülmektedir. Bunun nedeni, gayrimüslim kesimin fesin Osmanlı tebaası arasında eşitlik sağlaması ve dini gruplar arasında ayrımları sona erdirmesi gibi işlevlerinden ötürü daha kolay benimsedikleri düşünülmektedir. Buna karşılık Müslüman tebaanın ise, toplum içinde var olan üstünlüklerinin sona ereceği, ayrıca toplumda Müslüm-gayrimüslim grupları ayırt etmeyi sağlayan özellikleri yok edeceğinden dolayı yeni başlığa direnç gösterdiği kabul edilmektedir. Hatta bu yeniliğe karşı olanlar sokaklarda eski Osmanlı toplumunu anımsatan kaftan ve sarık kullanmaya devam ettiler. Ancak devletin fes konusunda kararlı bir tavır sergilemesinden dolayı, yeni resmi başlık geniş bir Müslüman tebaa tarafından da benimsenip Osmanlı'nın 19. ve 20. yüzyılda simgesi olmuştur.⁸²

Fesin resmi başlık olarak kabul edilmesi ve geniş kitleler tarafından kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, artan talebi ve tüketimi karşılama sorunu ortaya çıktı. Fes alım ve dağıtım işlerini yürütmek için *Fes Vazırlığı* oluşturuldu ve Katipzâde Mustafa Efendi ilk fes nazırı olarak atandı.⁸³ Tebaa için gerekli olan fesler ilk olarak Tunus ve Mısır'dan alınıyordu. Bununla birlikte Fransa ve Avusturya'dan da fes ithal edilmekteydi. Osmanlı buralardan yıllık 500.000 adet fes satın alıyordu.⁸⁴

Fes; kırmızı çuhadan yapılan yukarı doğru daralan silindir şeklinde, üzerine püskül takılan başlıktır.⁸⁵ Fesin üstündeki düz kısma tabla denirdi. Tabla'nın ortasında 2-2.5

⁸⁰ Quataert, "Clothing laws," s. 414.

⁸¹ Hülya Tezcan, "Fes" *TVD İslam Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 416.

⁸² Cevdet kırpık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Sancıları Fes-Şapka Çatışması", *Toplumsal Tarih*, sa. 162, Tarih Vakfı Yayınları, Haziran- 2007, s. 15.

⁸³ BOA, HAT 316/18589/1.

⁸⁴ Güran, "Feshane," s. 426.

⁸⁵ Tezcan, "Fes," s. 415.

santim boyunda fesi süslemek için kullanılan püskülün takılıp çıkmamasını sağlayan ibik bulunurdu.⁸⁶

Fotoğraf 1:

Sultan Abdülmecid'in Mecidiye Kalıbıyla Yapılmış Fesi

Kaynak : TSM, Envanter nr. 13/2149'dan akt. Tezcan, " Fes ", *DİA*, c. 12, s. 416.

Fesin üretiminde en önemli faktörlerden biri, yapımında kullanılan yündü. Çünkü fesin iyi boya tutması ve kolay sertleşmemesi için iyi kalite bir yapığdan üretilmesi gerekiyordu. Bu yüzden de fes üretimi için en uygun yapığı, Merinos koyunundan elde edilen ve İspanyol yapığı olarak bilinen yapığıydı.⁸⁷ Yapığı koyun ve kuzudan ilkbaharda kırılan tüyden uzun ve zahmetli bir işlem sonucunda elde edilirdi.⁸⁸ Sonrasında yün haline gelen yapığıdan fesler yapılırdı. *"Fesin dokunuşu çorap örgüsüne benzer ve önce torba gibi bir şekil alır; sonra bol su ile keçeleştirilir. Boyanmış fesler tekrar su ile yıkanarak dink işlemi yapılır ki bundan sonra küçülür ve külâh haline gelir; bir sonraki safha havalandırma ve tüylendirme, son safha ise kalıplama ve perdahtlamadır."*⁸⁹ Bu aşamalar ile birlikte fesin üretimi gerçekleşmiş olurdu.

Feslerin tablasının genişliğine ve alından tablasına kadar ki yüksekliğine göre farklı şekillerde kalıpları vardı. Osmanlıda padişahların dönemlerine göre farklı kalıplarda fesler imal edilmiştir.⁹⁰ Fesin yapısındaki esneklik dolayısıyla⁹¹, yağmurda ıslandığında ve yağmurda ıslanmasa bile genellikle 8-10 gün içinde fes şeklini kaybederdi.⁹² Bu

⁸⁶ Koçu, " Fes," s. 5701.

⁸⁷ Tezcan, " Fes," s. 416.

⁸⁸ Mehmet Ö. Alkan, " Fes İnkılabından Şapka Devrimine Fes- Kalpak- Kabalak" *Atlas Tarihi Dergisi*, sa. 45, Şubat-Mart 2017, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş., s. 120.

⁸⁹ Tezcan, " Fes," s. 416.

⁹⁰ Koçu, " Fes," s. 5701.

⁹¹ Tezcan, " Fes," s. 416.

⁹² İstanbul Kültür Sanat Ansiklopedisi, "Fes," c. 3, Tercüman Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1748.

yüzdende biçimi bozulan fesi düzenli olarak kalıplamak gerekiyordu. Bu sayede kalıpcılık olarak adlandırılan yeni bir meslek grubu doğmuş oldu. Aslında fes kalıpcılığı bir nevi ütülemedi. İlk zamanlar fesler ıstahlıp tahta kalıplara çekilerek ütülenirdi. Bu kalıplar ahşaptan yapılmıştı.⁹³

Fotoğraf 2:

Ahşaptan Yapılmış Fes Kalıbı

Kaynak : TSM, Envanter nr. 24/1818'den akt. Tezcan, “ Fes ”, *DİA*, c. 12, 1995, s. 416.

Fesin bozulan şeklini düzeltmek için ilk olarak ahşap kalıplar kullanılırken zamanla bu kalıbın yerini pirinç kalıplar aldı. Pirinç kalıplar ilk olarak İzmir’de daha sonra İstanbul’da kullanılmaya başlandı. Pirinç kalıplara fes ütüsü ya da sıcak fes kalıbı denirdi. Bu kalıp iç ve dış kısım olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Dış kısım, iç kısmın üstünde bulunur ve iç kısımda fes gibi içi bomboştur. İkisi arasında bir kumaş kalınlığı kadar genişlik bulunuyordu. Pirinç kalıbının sürekli olarak sıcak olması gerekiyordu. Bu yüzden de daima kömür ateşinde yanan bir ocağın üstünde tutulurdu. Şekli bozulan fes ilk önce hafifçe ıslatılır ardından kalıbın iç ve dış kısmına yerleştirilirdi. Hafifçe ıslak olan fes sıcak olan iki parça arasında kuvvetlice bastırılarak kalıplanırdı. Kalıplama işlemi öncesinde çıkarılan püskül yerine dikildikten sonra fes sahibine teslim edilirdi. Osmanlı Devleti’nde fes kalıplama işlemi ilk zamanlar 1 guruştan yapılır iken imparatorluğun son yıllarında 5 guruştan yapılmaya başlanmıştı. Genellikle durumu olmayan insanlar şekli bozulsa bile feslerini kalıplamadan kullanır ve sadece bayram zamanlarında feslerini kalıplamaya götürürlerdi.⁹⁴

Pirinç kalıpların feslere göre farklı büyüklükte ve biçimde olanları bulunuyordu.⁹⁵ Bu kalıplar 0 ile 16 arasında numaralandırılmış ve hepsinin ayrı isimleri vardı. Bu numaralı

⁹³ Koçu, “ Fes,” s. 5703.

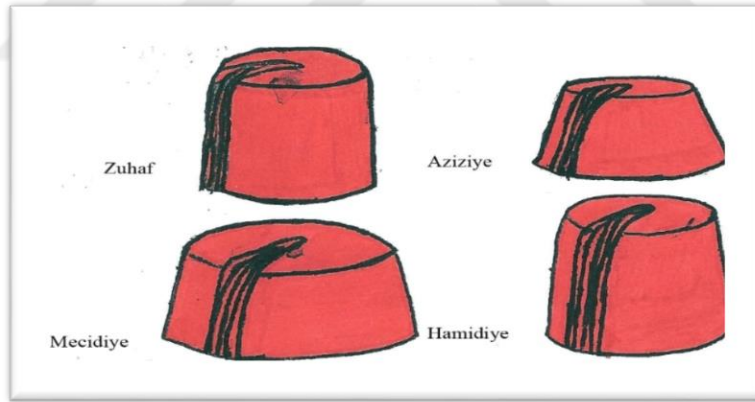
⁹⁴ Koçu, “Fes,” s. 5703.

⁹⁵ İstanbul Kültür Sanat Ansiklopedisi, “Fes”, s. 1748.

kalıpların isimleri; dar beyoğlu, hamidiye, büyük hamidiye, aziziye, tam zuhaf, yarım zuhaf, efendi biçimi, izmir biçimi, alikorna, hasırlı gibi isimlerdi.⁹⁶

Yukarıda belirtilen fes kalıplarının dışında bir de padişahın kullandığı fesin şekline göre kendisinin ismi ile anılan fes kalıpları da vardı. Osmanlı'nın ilk pazarlarında bulunan kalıp mahmudiye kalıbıydı. Bu kalıbın en dikkat çeken özelliği püsküllerinin mavi ipekten olup arkası uzun önünde kakül gibi fesin tüm tablasını sarmasıydı. Fesin şekli bozulmasın diye içi kartonla desteklenmekteydi. Abdülmecid döneminde ise fes aşağı yukarı son zamanlardaki şekline benzer bir görüntü alıp küçülmeye başladı.⁹⁷ Bu kalıbın adı Mecidiye kalıbı olarak adlandırıldı. Abdülaziz döneminde fesin yüksekliği az ve tablası dar olan aziziye kalıbı kullanıldı.⁹⁸ Abdülhamid döneminde ise daha dik bir fes kullanılıp hamidiye kalıbı ismi ile anıldı.⁹⁹ Görüldüğü üzere; fes kalıplarında tahta çıkan padişahın yahut dönemin zevk ve tercihlerine bağlı olarak değişiklikler meydana gelmiş ve feslerin adlandırılmasında dönemin padişah isimleri belirleyici olmuştur.

Fotoğraf 3:
Osmanlı Devlet'inde Kullanılan Fesler

Kaynak: Mehmet Lale, II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Yapılan Yenilikler, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) 2006, s. 55.

Daha önce dile getirildiği üzere, feslerin düzenli olarak kalıplanması gerekiyordu ve Osmanlı toplumunda orta sınıf için ekstra bir masrafa neden oluyordu. Bu yüzden 1899 yılında Raif Efendi başkentlilerin fes kalıplama harcamalarını ortadan kaldırmak için

⁹⁶ Tezcan, "Fes," s. 416.

⁹⁷ Tezcan, "Fes," s. 416.

⁹⁸ Koçu, "Fes," s. 5701.

⁹⁹ Tezcan, "Fes," s. 416.

hasır kalıplı fesleri icad etti. Hasır kalıplı fesler; fesin içine yerleştirilen ince hasırdan örülmüş hazır astardan adını almaktadır. Hasır, fesin ağırlığını artırmasına rağmen kalıplatma masrafından ve zahmetinden kurtarmaktaydı. Bu özelliğinden dolayı hasır kalıplı fesler ilk üretilmeye başladığı tarihten itibaren yaklaşık on beş yıl boyunca İstanbullular arasında özellikle orta halli gençler arasında rağbet görmüştü. Bu fesin sorunu sadece ağırlığı değildi; fesin içine sinen ter kokusu ayrıca saçta sürülen lavanta vb. kokular da kullanımını olumsuz etkiliyordu. Diğer fesler gibi başta durmaz, hasır kalıbı kırıldığında ya da ezildiğinde bir daha kullanılmazdı. Halk arasında hasır kalıplı feslere *Şıllık Fes* denirdi.¹⁰⁰

Fesde önemli bir unsurda başlığı süslemek için kullanılan püsküldü. Osmanlı'da resmi başlık olarak fes kullanılmaya başladığında bükülmemiş ipekten mavi iplikli püsküller takılırdı. Ancak bükülmemiş püsküller başın hareketi ya da rüzgâr sebebi ile sürekli dağılırdı. Bu sebepten kalıpcılık gibi Osmanlı'da yeni bir meslek grubu doğdu. Çarşıda sokakta dağılan püskülleri taramak için genellikle Yahudi çocuklar ellerinde taraklar ile gezmeye başladı. Püsküllerin dağılmasına engellemek için 1845 yılında çıkarılan nizamname ile, askerele bükülmemiş püsküller yerine belirlenmiş dirhem miktarı kadar örme püskül takmaları ve feslerinde ferahi kullanmaları zorunluluğu getirilmişti.¹⁰¹ Ayrıca bükülmüş püsküllerin fesin arkasından bir tutam halinde sarkan püskül kullanılmaya başlandı.¹⁰² Ferahi ince pirinçten yuvarlak bir levhadır. Fese püskül takılıp tablaya düzenli bir şekilde yayıldıktan sonra üstüne ferahi konulur ve fese dikilirdi. Zaman içinde örme püskülün yerini de burma püsküller aldı. Osmanlıda fese takılan püsküller lacivert veya siyah renkte olurdu.¹⁰³

Fes deyince insanların gözünde genellikle al rengi olan kırmızı renk gelmekteydi. Zaten Osmanlı topraklarında da yaygın olarak bu renk kullanılıyordu. Bununla birlikte farklı renklerde feslerde bulunuyordu. Fes imalatında kullanılan renkler; kırmızı, güvez, hunnabi, orta renk al, narçiçeği, mor, siyah (koyu güvez) idi.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ Koçu, "Fes," s. 5701.

¹⁰¹ Tezcan, "Fes," s. 416.

¹⁰² Alkan, "Fes İnkılabından Şapka," s. 120-121.

¹⁰³ Tezcan, "Fes," s. 416.

¹⁰⁴ Uğur Göktaş, "Fes," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 296.

Osmanlı toplumu içinde feslerin kullanım şekillerine göre feslere çeşitli adlar takılmıştı. Örneğin kalitesiz boyadan üretilmiş olan fesler yağmur yağdığında ıslanması sonucu takan kişinin boynuna kadar aktığı için halk arasında bunu takan kişilere apukurya maskarası denirdi.¹⁰⁵ Yine takan kişinin kulaklarına kadar inen fese bönlük, kullakları tamamen kapatan fese ayıp kapatan, kel örten gibi isimler verilmekteydi. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde narçiçeği rengindeki feslere hafiye fesi denirdi.¹⁰⁶ Görüldüğü üzere, halk arasında fes kullanım şekline, rengine, duruşuna göre çeşitli isimler almıştır. Fes, Osmanlılarda 19. Yüzyıldan itibaren toplumun geniş kesimi tarafından takılan bir başlık, daha doğrusu, kısa sürede yaygınlaşmasıyla birlikte Osmanlı toplumunun son dönemlerinde kullanılmış temel başlık özelliği kazanmıştı.

---

¹⁰⁵ Alkan, “ Fes İnkılabından Şapka,” s. 121

¹⁰⁶ Koçu, “ Fes,” s. 5701.

İKİNCİ BÖLÜM: FESHANE-İ AMİRE'NİN KURULUŞU VE FESİN ÜRETİM AŞAMASI

2.1. Feshane-i Amire'nin Kuruluşu

Osmanlı'da devletin ihtiyacı olan ürünler genellikle yerli üreticiler vasıtasıyla sağlanırdı. Ancak Avrupa'da yaşanan sanayi devrimi Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. 1815 yılından itibaren Avrupa'da üretilen malların Doğuya doğru yayılması hızlandı. Osmanlı, Avrupalı tüccarlar için önemli bir pazar haline geldi. Böylece yerli Osmanlı üreticisi olumsuz etkilenecek işsiz kalmaya başladı ve devlet iç vergi gelirlerinde azalma yaşadı. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın kontrolüne girdi.¹⁰⁷ 1790 yıllarında, III. Selim zamanında, Avrupa'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisini kırmak, devlet ekonomisini korumak ve ithalat yolu ile ülkeden çıkan para akışına engel olmak için yerli üretim teşvik edildi.¹⁰⁸ II. Mahmud da iktidarının 20. yılından itibaren III. Selim'in başlattığı bu politikayı devam ettirerek sanayi tesisleri oluşturdu.¹⁰⁹ Kurulan fabrikaların temel amacı askeri ihtiyaçları yurtiçinde sağlamak yoluyla askeri giderlerden tasarruf etmektir.¹¹⁰ Aslında Osmanlı klasik döneminden itibaren askerlere gerekli olan malzemeler, örneğin üniformaları için gerekli olan kumaşlar yerli üreticiden sağlanması için düzenlemeler yapılırdı.¹¹¹ II. Mahmud döneminde aynı yaklaşımla, ordu için gerekli malzemeleri üretmesi için çeşitli tesisler oluşturuldu, bunlardan biri Feshane-i Amireydi.

Fes, 1827 yılındaki nizamname ile askerlerin¹¹², 1829 yılında çıkarılan kıyafet düzenlemesiyle tüm Osmanlı memurlarının başlığı durumuna geldi.¹¹³ Halk arasında da fes kullanımının kısa sürede rağbet görmesiyle birlikte, ülke içinde artan fes talebinin karşılanması önemli bir toplumsal ve ekonomik mesele haline geldi. Bu işi yapmak için Fes Nazırlığı oluşturuldu ve başına Katıpzâde Mustafa Efendi getirildi.¹¹⁴ Başlangıçta fesler Osmanlı piyasasında faaliyet gösteren feşci esnafından, ayrıca Tunus ve Mısır'dan

¹⁰⁷ Clark, "Osmanlı Sanayi," s. 37.

¹⁰⁸ Arğıt, "Osmanlı İstanbul'unda," s.254.

¹⁰⁹ Clark, "Osmanlı Sanayi," s. 38-39.

¹¹⁰ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları," *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1922, s.236.

¹¹¹ Tanju Sarı, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşumu ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi İktisad Tarihi, Haziran, 2006, s.115.

¹¹² Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi," s. 224.

¹¹³ Quataert., "Clothing laws," s. 412.

¹¹⁴ BOA, HAT 316 / 18589 / 1.

satın alım yoluyla karşılanmaya çalışılıyordu. Buralardan temin edilen fes miktarı ihtiyacı karşılamadığından dolayı Avusturya ve Fransa'dan fes ithal edilmeye başlandı.¹¹⁵

Aşağıdaki Tablo 3, Osmanlı askeri birimlerin sadece %10-15'ini oluşturan kurumlar için satın alınan fes adetlerini ve yapılan ödemeyi göstermektedir. Ordu içindeki birimlerin bir kısmı için hazineden ödenen miktar 45.230 guruştur.¹¹⁶ Bu alımlar tüm askeri birimler için yapılacağından hazine üzerinde bir yük oluşturacaktı. Sürekli gerekli olan bir başlığın satın alınarak temin edilmesinin mali açıdan uygun olmamasının yanı sıra halk arasında da fesin yaygınlaşmasıyla birlikte ülke içinde üretiminin geliştirilmesi zorunluluk haline geldi. Yukarıda dile getirildiği üzere, Osmanlı Devleti, geleneksel bir usul olarak, ordunun ihtiyacını mümkün mertebe yurt içindeki üretimden sağlamaya çalışırdı. Bu sebeplere de dayanarak fes üretimi yapılması kararı alındı. Fabrika açmak için gerekli araştırmaları yapmak üzere fes nazırı görevlendirildi. Araştırma sonunda Nazır Katıpzâde Mustafa Efendi gerekli araç ve gerecin sağlanması ve yeterli işçi bulunması durumunda üretim yapılabileceğini bildirdi.¹¹⁷

Tablo 3:
1828 Yılında Askerler İçin Alınan Fesler¹¹⁸

	Fesin Satın Alındığı Yer	Satın Alınan Fes Adeti	Fesler için ödenen miktar	1 Adet Fesin Alış Fiyatı
Mehterhane	Tunus Fesi	53	1.378 guruş	26 guruş
	Fransa Fesi	60	3.100 guruş	5 guruş
	Toplam	674	4.478 guruş	
	Fransa Fesi	1000	13.500 guruş	13.5 guruş
Tophane-i Amire	Fransa Fesi	500	2.500 guruş	5 guruş
	Avusturya Fesi	500	2.500 guruş	5 guruş
	Toplam	2000	18.500 guruş	
	Tunus Fesi	131	3.407 guruş	26 guruş
Cebehane-i Amire	Mısır Fesi	300	5.400 guruş	18 guruş
	Fransa Fesi	996	13.447 guruş	13.5 guruş
	Toplam	1427	22.252 guruş	

¹¹⁵ BOA, C. AS., 195/8388.

¹¹⁶ BOA, C. AS., 195/8388.

¹¹⁷ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s. 115.

¹¹⁸ BOA, C. AS., 195/8388.

Fabrika için gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra devlete ait ilk fes fabrikası Kadırğa'da kuruldu. Feshane-i Amire Küçük Ayasofya Camii'nin batısında ve bugün Cinci Meydanı adı ile bilinen Cümdi Meydanı'nındaki Hazine-i Hassa'ya ait konakta faaliyete başladı.¹¹⁹ Feshane'de ilk üretime başlandığında günde ancak 25 adet fes imal edilebiliyordu. Üretilen ilk fesler al rengindeydi. Ancak renk tonları birbirinden farklı 3 grupta toplanıyordu. Bir fesin üretim maliyeti 12.5 guruş (500 pare) olarak hesaplanmıştı. Maliyeti belirleyen ana unsurlar işçi ücretleri, personel giderleri, alınan malzemeler için ödenen rakamlardan oluşmaktaydı. Ayrıca maliyeti etkileyen diğer bir unsur da Kadırğa'daki fabrikanın alanının yetersiz olması ve üretim için gerekli olan bazı makinelerin faaliyete geçememesiydi. Bu yüzden Beykoz'da bulunan iplikhane ve çark makineleri kullanılmaya başlandı. Böylece fabrikada üretim hacminde artma, üretim maliyetinde azalma yaşandı. Günde 50 fes üretilmeye başlandı ve askerlere kebir fes 9 guruştan, sağır fes 4.5 guruştan satılmaya başlandı. Ayrıca üretim esnasında feslerin saden boya ile boyanmasına ve tek katlı iplikte boyaları çabuk solduğundan çift katlı ipliklere boya yapılmasına karar verildi. Kadırğa'daki fabrikanın daha fazla üretim yapması için Avrupa standartlarına ulaşması lazımdı. Ancak fabrikayı bu standartlara taşımak maliyetli olacağından Beykoz'daki Kağıthane'de yapılacak olan tadilat ile sorunun çözüleceğine karar verildi. Tadilat sonrasında fabrikada günde 100 adet fes üretilmeye ve tadilat masraflarını karşılamak içinse 12.5 guruştan satılmaya başlandı.¹²⁰ Görüldüğü üzere fabrikayı genişletmek ve geliştirmek için çalışmalar yapılsa bile üretim yetersizdi ve mevcut üretim kapasitesiyle askerlerin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Bunun üzerine Fes Nazırlığı askerler için gerekli olan 50.000 fes ihtiyacını sağlamak için Edirne ve Bursa'da bulunan fesçi esnafı ile anlaşmıştır. Bu sayede askerler için gerekli olan feslerin 30.000'i Feshane ve Osmanlı fesçi esnafından, geriye kalan 20.000 fes ise ithalat ile karşılanacaktı.¹²¹ Ayrıca İstanbul'daki fabrikanın kapasitesi sınırlı olduğu için Bursa ve Edirne'de fes üretimi yapılmaya başlandı. Daha sonra Selanik'te de fes üretimi yapıldı.¹²²

Feshane'de üretilen feslerin maliyetinin yüksek olması, Tunus'tan getirilen fesler gibi kaliteli olmaması ve Feshane dışında Selanik, Edirne, Bursa'da da üretilen feslerin de

---

¹¹⁹ Yaramış, " Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 96.

¹²⁰ BAO, HAT 593 / 29067.

¹²¹ Yaramış, " Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 96.

¹²² Lale, II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında, s. 45-46.

kalitesinde sorun olması üzerine Fes Nezareti fes üretimine ara verdi.¹²³ Ülke genelinde başlık olarak kullanılan fes tekrar piyasadan ve yurt dışından satın alındı. Ancak asker ve memurlar için süreki ve düzenli olarak temin edilmesi gereken fes ihtiyacının satın alınarak giderilmesi hazine için önemli bir gider kalemiydi; fes meselesine bir çözüm bulunamaması savaş masrafları ve borçlar yüzünden iyi vaziyette olmayan Osmanlı hazinesine ekstra bir yük getirecekti.¹²⁴ 1831 yılında Feshane tekrardan üretime başladı.¹²⁵ Bu dönemde, Tunus'tan alınan fesler gibi kaliteli fes üretilmesi amaçlandı. Bunun gerçekleştirilebilmesi için fes üretimindeki önemli püf noktaları bilmek gerekiyordu. Bu yüzden üretime yeniden başlandığında Tunus'tan tecrübeli fes ustası, hademesi ve amelesi getirilmesine karar verildi.¹²⁶ Tunus'tan getirilecek usta, hademe ve amelelerin tespit edilebilmesi için Tunus yöneticisi Mustafa Pehlivan görevlendirildi.¹²⁷ Ayrıca Tunus'tan getirilecek işçiler korvet türü bir gemi ile İstanbul'a ulaştırılması sağlanacaktı.¹²⁸ Aşağıdaki tabloda fes üretmek ve İstanbul'da usta yetiştirmek için Tunus'tan getirilen görevlileri ve kaç kişi geldiklerini göstermektedir.

Tablo 4:
1831 Yılında Tunus'tan Gelen İşçiler¹²⁹

Tunus'tan Getirilen Görevliler	Sayısı
Asıl Fesci Ustası	2
Beyaz Fes İşlemek İçin Halife	2
Kırmızı Fes İşlemek İçin Halife	2
Tarakçı Ustası	2
Örücü Hatun	2
Eğrici Halife	2
Boyacı Ustası	-
Yıkayıcı Ustası	1

Tablo incelediğinde fabrikanın içinde örücü işini yapmak için kuruluştan itibaren çalışan kadınlar olduğu görülür.¹³⁰ Tunus'tan işçiler getirildiğinde aynı zamanda fes üretiminin

¹²³ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme..., s.116.

¹²⁴ Yaramış, " Feshane'nin İlk Kuruluş...", s. 96.

¹²⁵ BOA, HAT 455/22475-A.

¹²⁶ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.116.

¹²⁷ BOA, HAT 1350/52737-Ç.

¹²⁸ BOA, HAT 455/22475-A.

¹²⁹ BOA, HAT 319/18748.

¹³⁰ BOA, HAT 319/18748.

incelikleri öğrenmesi için Bursa'da bulunan 15 kalfa İstanbul'a getirildi. Ayrıca Tunus'tan gelen ustaların maaşları fabrikanın masraflarını karşılamak için ayrılan Mukataa Hazinesi'nden karşılandı.¹³¹ Ayrıca yeniden üretim başladığında yapılan fesleri denetlemek için Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi görevlendirildi.¹³² Görevlendirme ile birlikte üretime başlayabilmek için gerekli hammadde ve iş gücü temin edilmeye çalışıldı.

Fes imalatında, üretim aşamasının temelini oluşturan önemli hammaddenin başında yapağı gelmekteydi. Ömer Lütfi Efendi'nin önerisi ve üretim maliyetini düşürmek için yerli yapağı (kıvırcık koyun yapağı) kullanıldı.¹³³ Ancak dayanıklı ve kaliteli fes için gerekli olan yapağı Merinos koyunundan elde edilen İspanyol (Merinos) yapağıydı. Ömer Lütfi Efendi yerli yapağı kullanma fikrinden fes üretim esnasında yaşana sıkıntılardan dolayı vazgeçti. Bu meselenin görüşülmesi için bir Meclis Şûrası oluşturuldu. Ömer Lütfi Efendi şûrada fes üretimi için Merinos yapağının kullanılması gerektiğini bildirdi. Çünkü yerli yapağı ile üretilen feslerin maliyeti düşük olmasına karşın, yerli yapağıdan yapılan fesler kolayca yıprandığından askerlere ve memurlara düzenli olarak dağıtılan feslerin daha sık yenilenmesi gerektiğini anlattı. Merinos yapağının ucuz ithal edebilmesi için İstanbul'a mesafesi daha az olan Avusturya ve Fransa'dan temin edilebileceğini söyledi. Bunun üzerine şûra toplantısının sonunda üretim için İspanyol yapağı kullanılması kararı alındı. Merinos yapağı temin edilinceye kadar gelen işçileri yerli yapağıdan üretim yapması kararlaştırıldı. Bu çerçevede Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye için 300-400 adet fes üretimi yapıldı. Ayrıca ülkeye merinos koyunun getirilmesi ile melez bir koyun türü oluşturulup yerli merinos yapağı üretimin yapılabilmesi için Ağnam-ı Şahane¹³⁴ çiftlikleri oluşturulmasına karar verildi. Fes üretiminde önemli aşamalarında biri de feslerin yıkama işlemiydi. Bu işlemin yapılabilmesi için Florya ve Kiraz Nehirleri tahsis edildi. Bir de mevcut olan boyahane yetersiz kalır ise ilave yeni bir boyahane kurululabileceği şûra tarafından bildirildi. Bu plan çerçevesinde yıllık toplam 30.000'e yakın fes imal edilebilecekti.¹³⁵

---

¹³¹ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.117.

¹³² Emre Dölen, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 405.

¹³³ Lale, II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında, s.48.

¹³⁴ Ağnam-ı Şahane: Koyun Çiftlidir.

¹³⁵ BOA, HAT 317/18671/1.

Yeniden üretime başlanması için gerekli olan yapağı, boya, tarak ve sabun gibi malzemeler temin edildi ve üretime başlandı.¹³⁶ Tunuslu ustalar ile üretilen fesler şekil ve dokuma bakımından Tunus'tan satın alınanlar gibiydi. Ancak Tunus fesinde olan tatlı kırmızı renk elde edilemiyordu.¹³⁷ Bunun üzerine Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi durumu araştırmaya başladı. İlk olarak üretimde yer alan ustalarla konuşuldu. Üretilen feslerin renklerinin soluk olmasının İstanbul'un suyundan kaynaklandığı ileri sürüldü. Bunun üzerine feslerin boyanıp yıkanması için İzmit'teki Kiraz Deresi'nin kullanılmasına kararı verildi. Ancak burada yıkanan feslerin de renkleri soluk kaldı. Ömer Lütfi Efendi bu olay sonrasında Tunuslu ustalardan şüphelendi.¹³⁸ Fes Nazırı ustaların fes üretiminde hile yapıp yapmadığını araştırmak için Ankara Ermenilerinden olan boyacı Avanis Efendiyi gözlem yapması için Müslüman kılığında ve Yakub adı ile boyahane işçi olarak görevlendirdi.¹³⁹ Avanis Efendi gözlemleri sonunda fesin boyama inceliklerini öğrendi ve Ömer Lütfi Efendi'nin gözetiminde Beykoz Kağıthanesi'ndeki suyla fesi boyadı. Burada boyanan fesler kurutulduktan sonra aynı Tunus feslerinin renk kalitesine ulaştı. Ömer Lütfi Efendi, bu olay sonrasında hile yaptıklarını tespit ettiği Tunuslu ustaları geri gönderdi. 1 Tunuslu ustalardan boşalan yere fabrikada bulunan kalfa ve çıraklar getirildi.¹⁴⁰ Feshane'de dayanıklı ve kaliteli fesler üretmek için yapılan her bir girişim başarılı sonuçlar doğurdu. Bu çalışmalar sayesinde kalitesi ve dayanıklılığı ile ünlenen Feshane fesleri ortaya çıktı.

2.2. Feshane-i Amire'nin Haliç'e Taşınması

Kadırga'daki Feshane üretim koşulları ve kapasitesi itibarıyla bir fabrikadan çok küçük bir atölye özelliğinde idi. Osmanlı'da Feshane'nin tam bir fabrika görüntüsü kazanması 1833 yılında Haliç'e taşınması ile gerçekleşti.¹⁴¹

Feshane ilk faaliyete başladığı Kadırga'da üretime devam etmesi durumunda zamanla ülke içinde artan fes talebini karşılama imkanı olamayacaktı. Feshane'nin üretim kapasitesini daha fazla artırabilmesi için yeni işçilere ve üretim hedeflerine uygun büyük

---

¹³⁶ Lale, II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında, s.50.

¹³⁷ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.117.

¹³⁸ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 97.

¹³⁹ Reşat Ekrem Koçu, "Defterdar Mensucat Fabrikası", İstanbul Ansiklopedisi, c.3, Koçu Yayınları, İstanbul, 1996, s. 4342.

¹⁴⁰ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 97.

¹⁴¹ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

bir alana ihtiyaçları vardı.¹⁴² Kadirga'daki mevcut Feshane binasının üretim için yetersiz olduğunu ilk olarak Fes Nazırı Ömer lütfi Efendi dile getirdi. Ömer Lütü Efendi artmaya başlayan fes talebini karşılamak için ve dinkleme, boyama işlemlerinin aynı yerde yapılabilmesi için deniz kenarında bir yer araştırılmasının gerekliliğini devlete bildirdi.¹⁴³ Ancak ilk etapta fabrikanın taşınması için bir faaliyette bulunulmadı. Bunun üzerine Ömer Lütü Efendi durumu Vezir-i Azama Mustafa Reşit Paşa'ya yeniden aktardı. Sadrazam Feshane'nin taşınması yerine mevcut binanın genişletilip üretime aynı yerde devam edilmesini bildirdi (1832). Bunun üzerine mevcut binanın yenilenebilmesi için yapılması gereken çalışmalar araştırılmaya başlandı. İnceleme sonunda üretimin artması için binaya koğuş şeklinde iki katlı odalar ve çeşme yapılması gerektiği bildirildi. Binada yapılacak tadilat yaklaşık 250.000 guruşa mal olacaktı. Ancak mevcut binada tadilat yapılsa bile ileride üretim kapasitesi arttırılmak istendiğinde Kadirga'daki bina yine yetersiz kalacaktı. Bunun üzerine tadilatın pahalıya mal olması ve binanın yine üretim için yetersiz kalacağı anlaşılınca deniz kenarında yeni bir yer araştırıldı. Araştırma sonunda Eyüp Defterdar İskelesi'nde yer alan Beyhan Sultan Sarayı bulundu.¹⁴⁴

Fabrikanın yeni binası için Eyüp semtinin seçilmesinde önemli iki faktör vardı. Birinci faktör deniz kenarında olmasıydı; özellikle feslerin boyama ve yıkama işlemi için deniz veya dere gerekiyordu. İkinci faktör ise, daha önce Eyüp'te kurulan ipekhanenin çevre bağlantısı sayesinde fes satışı yapılacağı zaman kolaylık sağlayacak olmasıydı. Beyhan Sultan Sarayı'nın fabrikaya dönüşmesi için koğuş odaları inşa edilecek, su yollarının bakımı ve yeni yolların oluşturulması yapılacak ve mevcut çatının tamiri gerçekleştirilecekti.¹⁴⁵ Beyhan Sultan Sarayı'nda yapılacak tadilat yaklaşık 50.000-60.000 guruş arasında mal olacaktı. Hem eski binanın tadilatına göre Haliç'te yapılacak olanın daha ucuza mal olacak olması hem de ileride artması muhtemel fes üretimini karşılayacak kapasiteye kavuşacak olması nedenlerinden ötürü II. Mahmud'un emri ile 8 Nisan 1833 yılında Feshane Haliç Defterdar İskelesi'nde bulunan Beyhan Sultan Sarayı'na taşındı. Fabrika Kadirga'dan Nisan ayının başında taşınmaya başladı ve Mayıs ayının sonunda taşınma işlemi bitti.¹⁴⁶

---

¹⁴² Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.121.

¹⁴³ BOA, Hat 317/18671/1.

¹⁴⁴ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁴⁵ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.121-122.

¹⁴⁶ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

Fotoğraf 4 :
Feshane-i Amire'nin Dış Görünüşü

Kaynak: Önder Küçükerman'dan akt. Esra Avcı Özdemir, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşmenin Saray İçin Üretilen Kumaşlara Etkileri, İzmir, 2010, s. 21.

Fabrika'nın Haliç'e taşınması ile birlikte burada büyük bir su deposu bulunduğu için dinkleme işlemi burada yapılabilirdi. Ayrıca feslerin boyanması için üç ocaklı boyahane ve kurutulması için tennur ocaklı iki soba kuruldu.¹⁴⁷ Bunlarla birlikte daha önceden boyahane için kullanılan Beykoz Kağıthane'si ile dinkleme için kullanılan İzmit Kırk Çeşme suyu kullanılmaya devam etti.¹⁴⁸ Osmanlı piyasasında Feshanede üretilen fese talep artınca 1836 yılında artan talebi karşılamak için fabrikanın yakınındaki alanlar satın alınarak Feshane genişletildi.¹⁴⁹ Feshane'nin Haliç'te büyük bir alana sahip olması ve genişletilme imkanı sayesinde 1842 yılında fesin dışında çuha üretimine de başlandı.¹⁵⁰

2.3. Fes Üretimi

Fes uzun ve meşakatli üretim aşamalarından sonra imâl edilmekteydi. Fes üretiminde ilk olarak yapağı çorap örgüsü haline getirilirdi. Ardından 8 ile 60 saat arasında pişirildikten sonra deste haline getirilirdi. Elde edilen ipliklere keçeleme işlemi yapılırdı. Bu işlem sonunda iplikler boyanır ve bol su ile yeniden yıkanır. İplik sıkı ve yoğun hale gelmesi

¹⁴⁷ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁴⁸ Hadi Koray, "Feshane (Deftardar) mizin Kısa Bir Tarihçesi," *Feshane Aylık Mecsucat Meslek Dergisi*, sa.1, Yıl: 1, İstanbul, Temmuz-1948, s. 3.

¹⁴⁹ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁵⁰ Dölen, "Feshane," s. 298.

için dinkleme yapıldıktan sonra iplik küçülür ve külah şeklini alırdı. Havalandırma ve tüylendirme işleminden sonra fese kalıp çekilir ve perdahlanıp kullanıma hazır hale gelirdi.¹⁵¹

Fes üretiminde kullanılan en önemli hammadde fesin ipliğini oluşturan yapağıydı. Yapağıdan sonra önemli diğer hammadde ise, fese al rengini ve diğer renkleri vermesini sağlayan boyaydı. Üretim aşamalarından biri olan dinkleme işlemi, fabrikanın ilk açıldığı bina su kenarına yakın olmadığından Beykoz Kağıthanesi'nde ve Kiraz Deresi'nde yapılmaktaydı. Fabrika Haliç'e taşındığında dinkleme işlemi burada yapılmaya başlandı. Böylece Beykoz Kağıthanesi'ndeki dinkleme işlemine gerek kalmayınca faaliyeti sona erdirildi. Ancak İzmit'teki dinkhane 1853 yılına kadar kullanılmaya devam etti.¹⁵²

2.3.1. Yapağı

Yapağı, koyundan kırılmış kirli yüne denir. Dokuma sanayisinde gerekli olan iplik hayvanlardan kırılır ve kılları bükülüp ipe dönüştürülürdü. Eğer yapağı kumaş yapımında kullanılacak ise yıkanır ve temizlenirdi.¹⁵³ Yapağı dokuma sanayisi için önemli bir hammaddeydi.¹⁵⁴ Fes üretiminde bel kemiği oluşturmaktaydı. Ancak her koyundan elde edilen yapağıdan fes üretilemezdi. Fes üretimi için en uygun yapağı türü Merinos koyunundan elde edilen İspanyol yapağı olarak adlandırılan yapağıydı. Hatta kalitesi ile ünlü Tunus fesleri merinos koyunundan elde edilen yapağıdan üretilirdi.¹⁵⁵ Özellikle fes yapımında İspanyol yapağının tercih edilmesinin nedeni, merinos koyunundan alınan yünlerin uzun, ince ve temiz olması ile birlikte iyi randıman vermesindendi.¹⁵⁶ İlk zamanlar üretim yapmak için Feshane'ye İspanyol yapağı ithal ediliyordu. Ancak yapağının maliyetinin yüksek olması ve Ömer Lütfi Efendi'nin yerli yapağı kullanılmasını önermesi üzerine Edirne, Serez, Selanik, Tırnalı ve Hüdevardigar sancaklarında bulunan kıvırcık koyunundan elde edilen kıvırcık koyun yapağı kullanıldı. Fakat yerli yapağı boyama ve perdahlama aşamasında çabuk sertleştiği için fes üretimine uygun değildi.¹⁵⁷ Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi fabrikanın genişletilmesi ya da

¹⁵¹ Tezcan, "Fes," s. 416.

¹⁵² BOA, HH. FSH. 1/108.

¹⁵³ Hacer Tüfekçi ve Mustafa Olfaz, "Yapağın Alternatif Kullanım Alanları", *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, sa.1-2, Bahri Dağdaş Uluslararası Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 19.

¹⁵⁴ Ömer Lütfi Suga, "İktisadi Kalkınmamızda Koyunculuk" *Feshane Aylık Mecsucat Meslek Dergisi*, sa.1, yıl:1, İstanbul, Temmuz-1948, s. 2.

¹⁵⁵ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 97.

¹⁵⁶ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.130.

¹⁵⁷ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 97.

taşınmasını görüşmek için toplanan meclis şurasında yerli yapağı yerine daha dayanıklı olan ve fesin askerin başında daha iyi durmasını sağlayan İspanyol yapağının kullanılmasını dile getirdi. Ayrıca gerekli olan yapağı İspanya dışında ticaret yolları vasıtasıyla (ayrıca coğrafi olarak yakın olması) Fransa ve Avusturya'dan da ithal edileceğini söyledi. Meclis şurası görüşme sonunda üretim için yeniden İspanyol yapağının kullanılmasına karar verdi.¹⁵⁸

Fesin imal edilmesi için gerekli olan merinos yapağı kalitesinden memnun kalındığından Avusturya'dan ithal ediliyordu. 1841 yılında Feshane için Avusturya'dan 32.000 kg (25.000 kıyye) iyi kalite yapağı satın alındı ve merinos yapağı karşılığı Avusturya'ya taksit halinde 10 yük gurusu ödemeye yapıldı.¹⁵⁹ Bir yıl sonra Feshane yine Avusturya'dan 51.2000 kg (40.000 kıyye) yapağı satın aldı. Bu alınan yapağı için 16 yük 20.000 gurusu ödeme yapıldı. Buna göre, Avusturya'da alınan yapağının kıyyesi 40.5 gurusu mal oldu. Avusturya'dan gelen yapağı Triselya limanından İstanbul' a doğru yola çıkar ve Haliçte bulunan fabrikanın mahzen kapısından yapağılar Feshane'ye ulaşırdı.¹⁶⁰

Feshane'ye ulaşan yapağı ilk önce dikkatli bir şekilde açılıp yün tulumları çıkarılırdı. Bu yapağılar üzerinde el yardımıyla genel bir temizlik yapılırdı. Bu aşamadan sonra yapağının iplik halini alabilmesi için tefrikleme işlemine geçilirdi. Feshane'nin tefrikleme işlemi ızgaralı tahta masalarda işçiler tarafından elle ya da gözle yapılırdı. Bu işlem sonrasında kalitesine göre yapağı sınıflandırılırdı. Bu işlemden sonra yapağıyı kır, toz ve yağdan arındırmak için yıkama işlemi yapılırdı. İlk yıllarda fabrikada yıkama işlemleri dere kenarlarında el – ayak kullanılarak tahta sabalar, sert tırnaklar ve kil yardımı ile yapılırdı. Ancak 19. yüzyılda Belçika'da ipliğin yıkanmasında makine kullanılmaya başlandı. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında Belçika ve İngiltere'den iplik yıkama makinası satın aldı. Yıkama işleminden sonra yapağı kurutulmaya bırakılırdı. Ancak iplikler tam olarak kurutulmaz, biraz rutubetli kalması istenirdi. Ardından iplikler taraklara serilirdi.¹⁶¹ Yapağın ipliğe dönüştürülme işlemi bitince boyama aşamasına geçilirdi.

---

¹⁵⁸ BOA, Hat 317/18671/1.

¹⁵⁹ BOA, HH. FSH. 1/14.

¹⁶⁰ BOA, HH. FSH. 1/10.

¹⁶¹ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme..., s.130-132.

Devlet gerekli olan merinos yapağını ithal etmenin dışında Avrupa'dan merinos koyunu getirip burada yetiştirilmesi için çiftlikler de oluşturdu.¹⁶² Zaten 19. yüzyılda dokuma sanayisi için belli cins koyunların ıslahını yapabilmek adına koyun çiftlikleri oluşturulmuştu. Genellikle bu çiftlikler koyunculuk açısından önemli üretim merkezleri olan Makedonya, Tesalya, Epir ve Arnavutluk bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı. Trakya bölgesinde İstanbul'daki dokuma sanayisine yün üretmek için faaliyetler yürütülüyordu.¹⁶³ Feshane içinde oluşturulan Ağnam-ı Şahane çiftlikleri de Hazine-i Hassa'ya bağlı olarak Filibe ve Hayrabolu'da kuruldu.¹⁶⁴ Ağnam-ı Şahane çiftliklerinde yün dışında koyunlardan elde edilen diğer ürünler de satılarak çiftliklere kaynak oluşturmaktaydı. Beslenen koyunların tüyleri kırılıp yapağı olarak satılıyordu. Ayrıca çiftliklerdeki koyunlar sağılan ve sağılmayan diye tasnif edilerek sağılan koyunların sütünden ürünler elde edilip satılıyordu, sağılmayan koyunların ise derileri satılıp gelir elde diliyordu. 1851 yılında Ağnam-ı Şahane'nin gelir ve giderleri hesaplandığında 2.746.511 guruş devlete kazanç sağladığı görülmekteydi. Aynı yıl Ağnam-ı Şahane'de bulunan melez koyunlardan yapılan yapağıdan 27.004 kg (21.097 kıyye) satış yapıldığı ve çiftliğe bu satış sonrasında toplam 301.670 guruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Filibe ve Hayrabolu eyaletlerinde yetiştirilen merinos koyunundan yapılan yapağı miktarını artırmak için 1853 yılında Ağnam-ı Şahane müdürü İbrahim Efendi bu eyaletlere yakın olan Khirsova (?) kazasından 9.000 guruş ödeyerek Merinos koyunu satın aldı.¹⁶⁶ Devlet çiftliklerde hayvanların sayısını artırmaya dikkat ederken aynı zamanda burada üretilen hem yapağı hem de süt ürünlerinin kaliteli olmasına dikkat etmekteydi.¹⁶⁷

Ağnam çiftliklerin başında devlet adına denetleme görevini yapan Ağnam Müdürü bulunurdu. Çiftliğin işlerini yapmak için bir ağa ve işçileri bulunurdu. Ayrıca üretilen yapağın kalitesini kontrol eden, tahsilat ve hesap işlerini yapan memur bulunurdu. Çiftliklerde ağanın mahiyetinde gayrimüslimler de çalışırdı.¹⁶⁸

---

¹⁶² Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁶³ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme..., s.125.

¹⁶⁴ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁶⁵ BOA, HH. FSH. 1/76.

¹⁶⁶ BOA, HH. FSH. 1/89.

¹⁶⁷ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.125.

¹⁶⁸ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.126.

Fesin üretim maliyetini etkileyen üç ana unsur vardı. Bunlar yapağı, boya ve üretim yöntemi idi. Fes üretiminde kullanılan yapağı türü maliyetin artmasına ya da azalmasına etki ettiği gibi buna bağlı olarak fesin satış fiyatını da etkilemekteydi. Örneğin 1849 yılında Feshanede ispanyol yapağından parnegok boyalı bir fes 16.5 guruşa mal olurken melez yapağından kırmızı boyalı bir fes 9 guruşa mal olurdu. Burada üretimde kullanılan boya türleri ve üretim yöntemleri de etki etmekteydi.

2.3.2. Boyama

Bir fesin güzelliğini ve kalitesini belirleyen unsurlar, dokumasında kullanılan merinos yapağı, fesle bütünleşmiş olan kırmızı rengi sağlayan boya ve üretiminde kullanılan makinelerdi.

Fes ile bütünleşen kırmızı renk iki türlü elde edilirdi. İlk olarak Meksika ve Guatemala'da yetişen bir ağaçtan beslenen kokinella olarak isimlendirilen böcekten, ikinci olarak da dünya genelinde Türk Kırmızısı olarak tanınan kök boyasından yapılırdı.¹⁶⁹ Fese kendine özgü güzel rengi kazandıran ve onunla bütünleşen al rengi veren pronkona¹⁷⁰ ya da bernekok – parnegok denilen kök boyasıydı.¹⁷¹ Parnegok boyası ilk olarak Fransa'dan ithal ediliyordu.¹⁷² Bu boya Rumeli'de Yanya, Delvine, Kerenpe, Kavala, Drama, Zilme ve Çağlayık'ta elde edilince, Feshane gerekli boyayı bu bölgelerden satın almaya başladı.¹⁷³

Feshane fesin üretim aşamasında parnegok haricinde kırmızı böcekten elde edilen kırmızı boya, cilalama aşamasında lakday denilen boya katılırdı. Bunların haricinde şarap tortusu, alacehri, şab gibi boyalar da katılırdı. Bu boyalar fes renginin parlaklığını ve albenisini artırmak için yapılırdı.¹⁷⁴

Feshane'de hem kökboya olarak bilinen parnegok boyası ile hem de böcekten elde edilen kırmızı boya ile boyanan fesler imal edilirdi. Parnegok boyalı feslerin hem imalatı hem de satış fiyatı kırmızı boya ile boyanmış feshelere göre daha yüksekti. 1842 yılında parnegok boyalı bir fesin imalatı 24.5 guruş 16 akçeye mal olurken kırmızı boya bir fesin

¹⁶⁹ Üner Eyüboğlu, İtir Okaygün, Füsün Yaraş, Doğal Boyalarla Yün Boyama- Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler, İst. Uygulamalı Eğitim Vakfı, İstanbul, 1983, s. 14-16.

¹⁷⁰ Emre Dölen, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil, s. 405.

¹⁷¹ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁷² Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.133.

¹⁷³ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

¹⁷⁴ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.133.

imalatı 22 guruş guruş 6 akçeye mal oluyordu.¹⁷⁵ Yine 1842 yılında parnegok boyalı bir fes 46 guruştan, kırmızı boyalı bir fes 42 guruştan satılırdı.¹⁷⁶

Fesin üretim aşamalarından biri olan havalandırma işlemi de kenger otu ile yapılırdı. Osmanlı'da yetişen yerli kenger otu fesin havalanması için yeterli gelmeyince Fransa'dan kenger otu ithal edilmiştir.¹⁷⁷ Ayrıca feslerin yıkamadan sonra kurutma işlemini yapılması için tomruk¹⁷⁸ veya odun satın alınıyordu.¹⁷⁹

2.3.3 Fes Üretiminde Kullanılan Güç Kaynakları

Feshane fes üretim faaliyetlerine başladığında Osmanlı pazarlarında Tunus, Avusturya ve Fransa'dan gelen fesler satılıyordu. Özellikle Fransa, modern üretim yöntemleri sayesinde fesi ucuza malederek Osmanlı pazarlarında Feshane'ye göre daha ucuza fes satıyordu.¹⁸⁰ Buna karşılık Feshane'de üretimin ilk 10 yılında güç kaynağı olarak kırk katır çalıştırılıyor, temel üretim araçları olarak çıkırık ve tarak kullanılıyordu.¹⁸¹ Bu şekilde üretime devam eden fabrikanın modern üretim yöntemlerine geçmemesi durumunda Avrupa'lı rakipleri karşısında rekabet gücü kalmayacak ve var olan pazar payını da kaybedecekti.¹⁸² Feshane'nin rakipleri ile rakebet edebilmesi, üretimini artırması ve hızlandırması için yeni alet ve edevatlarla ihtiyacı vardı. Bunların haricinde üretim yöntemleri (kullanılan araç-gereçler) fesin hem üretim maliyetini hem de satış fiyatını etkilemekteydi.

Fabrika'da üretimin modernleştirilmesi çabasının ilk hamlesi II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında yapıldı. Feshanede üretimin geliştirilmesi için gerekli olan modern aletler Fransa'dan ithal edildi. Aynı çabanın bir parçası olarak, başlangıçta güç kaynağı olarak kullanılan katırların yerine buharlı motor alındı.¹⁸³

Üretim yöntemlerinin değişmesi ile birlikte maliyette düşmeler yaşanacağından fesin satış fiyatları da aşağıya çekilebilecekti. 1841 yılında çıkırık ve tarağın yerine çarh makinesi ile üretim yapılmaya başlandı. 1839 - 1840 yılları arasında fesin üretim

¹⁷⁵ BOA, DRBd. 8/30.

¹⁷⁶ BOA, DRBd. 11/30.

¹⁷⁷ Emre Dölen, *Dünyada ve Türkiye'de Tekstil*, s. 405.

¹⁷⁸ Tomruk: Kütük, kalınve kabaca kesilmiş ağaç gövdesidir.

¹⁷⁹ BOA, HH.FSH. 1/8.

¹⁸⁰ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 239-240.

¹⁸¹ Tefik Güran, "Feshane," s. 427.

¹⁸² Sarı, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme*, s.137.

¹⁸³ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 98.

maliyeti 34 guruşken 1841 yılında çarh makinesinin üretimde kullanılması ile birlikte fesin maliyeti 26 guruşa düştü.¹⁸⁴

Yıllar içinde fabrikada modernleşme çalışmaları devam etmiştir. 1851 yılından önce Feshane'de 26 beygir gücünde olan buharlı motor vardı.¹⁸⁵ 1851 yılında üretim kapasitesini arttırmak için yeni üretim araçları alınmasına karar verildi. İngiltere'den 55 beygir gücünde vapur yani buharlı motorlar alındı. Bu buharlı motorlar için 2.365 lira ödendi. Bu motorların kurulması için gerekli olan araç- gereçler de satın alındı. Alınan araç-gereçler şunlardı: buğu borusu, havuzdan makineye su verme borusu, denizden havuza su verme borusu, 1 adet dirsekli pervane milini takmak için demir kantar, pervaneyi suda korumak için bir adet demir sandık, yedeklemek için pirinç takımlar, bir adet yedekli demir kazan, vapur kazanların yedekli buğu kapakları.¹⁸⁶ Elli beş beygir gücünde kazanların alınması, kazanlar için gerekli parçaların temin edilmesi, getirilmesi ve monte ettirilmesinin karşılığında İngiltere'ye 3.397 lira ödendi.¹⁸⁷

Fabrikaya alınan yeni makineler ile birlikte fesler hortum şeklinde dokunmakta ve tepeleri elle örülmekteydi. Satın alınan yeni makineler ile amaçlanan üretim miktarına tam olarak ulaşamadı ancak fes üretim maliyeti düştü. Buna bağlı olarak fesin satış fiyatında değişim meydana geldi. Yeni makineler gelmeden önce Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusuna fes 29 guruştan satılırken yeni üretim metodu ile satış fiyatı 20 guruş oldu. Böylece 9 guruşluk bir indirim meydana gelmesi sağlandı.¹⁸⁸

Tablo 5:

Eski ve Yeni Üretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması

Fes'in Hammaddesine Göre	Tarak Ve Çıkrık İle Üretilen Fesin Maliyeti	Çarh Makinesi İle Üretilen Fesin Maliyeti
Yerli merinos yapağı Odesa ve Saksonya yapağı ve pernagok boyalı fes	16 guruş 34 akçe	10.5 guruş 24 akçe
Odesa ve Saksonya yapağı ve kırmızı boyalı fes	12 guruş 34 akçe	9 guruş
Yerli yapağı ve kırmızı boyalı fes	9 guruş 24 akçe	8 guruş

¹⁸⁴ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 239.

¹⁸⁵ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 241.

¹⁸⁶ BOA, HH. FSH 1/41.

¹⁸⁷ BOA, HH. FSH 1/43.

¹⁸⁸ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 241-242.

Tablo 5’de görüldüğü üzere, fesin hammaddesine göre çarh makinesi ile üretim yapılmaya başlandığında üretim maliyetinde düşmeler yaşanmıştır. Bu gelişme karşısında feshanede üretilen feslerin satışlarında değişimler yaşanabileceği tahmin edilebilir.

Yine 1851 yılında fabrika üretim hacmini artırmak için İngiltere, Fransa ve Belçika’dan bir takım makineler satın aldı. Alınan makineler sayesinde yıllık 350.000 ile 500.000 adet fes üretilmesi planlanmıştır.¹⁸⁹

Tablo 6:
1851 Yılında Fes Üretimi İçin Alınması Planlanan Makineler¹⁹⁰

Makinelerin Alındığı Ülke	Alınan Makinelerin İsimleri	Ücretler
Fransa	5 adet Örne Makinesi	Tanesi 400 frank Topalm 2.000 frank
	3 adet ham fesin havını kabartmak için makine 2 adet Fesin havını kırmak ve temizlemek için makaslı makine	13.650 Frank
	Kırmızı çuha ve çuha kenar ipliğini imal etmek için kebir taraklı çarh makinesi 1 adet çuha ipliğini taramak için kaya taraklı çarh makinesi 1 adet bunların dışında diğer taraklar	2760 Frank
	8 adet ham fesi kabartmak için her biri 24 kalıp olan hardukt(?) 5 adet havını kırmak ve dökme pirinç için ikişer kalıp makaslı çarh	35.500 Frank
	15 adet fes dürmek için dokuma çarh makinesi	6.000 Frank
	İngiltere	65 beygir gücünde buharlı makine
1 adet buharlı makina için kazan		400 Lira
60 adet Çarh makinesini içra etmek için dökme demirden Tal – tavl(?)		120 lira
Çarh makinesi için gerekli olan dökme demir milleri		40 Lira
Denizden buhar kazanlarının su çarhlarına dökme demir borusu		100 Lira
Belçika	1 adet yapağı dövmek için hallaç makinesi	1200 Frank
	Hallaç makinesi için yapağının bir şekilde kullanılacak özel bir tarak (bu kısım metinde anlaşılamadı)	13.000 Frank
	Hallaç makineleri için gerekli karatlar	6.000 Frank
	İnce İpliklerin sacaklarının kırılması için varkel (?) çarhları	4.600 Frank

¹⁸⁹ BOA, HH.FSH. 1/39.

¹⁹⁰ BOA, HH.FSH. 1/39.

Yukarıdaki tabloda verilen fes üretiminde kullanılan makineler ile birlikte çuha üretimi için de gerekli makineler alınması planlanmıştır. Avrupa'dan getirilecek olan makineler vergi ve nakliyesi dahil olmak üzere 1.0009.506 guruşa mal oluyordu. Fansa'dan alınması planlanan makineler yılda 350.000 adet fes üretimi gerçekleştireceği için düşünülmüştü. Ayrıca İngiltere ve Belçika'dan alınması planlanan makineler sayesinde de yılda 500.000 adet fes üretimi yapılacaktı.¹⁹¹

Fabrika üretimi modern yöntem ve tekniklerle geliştirmek için makineler satın alırken genellikle bir önceki yıldan elde edilen kârı kullanıyor, yeni makinelerin finansmanı bu şekilde sağlanıyordu.¹⁹²

Feshane'de 1866 yılında yaşanan yangın sonucunda fabrikanın tüm bölümleri yok oldu. 1868 yılında fabrikanın tüm hasarları onarılıp, yeni üretim makineleri ile donatılıp tekrar faaliyete geçti. 1915 yılında üretim yükünü buharlı motorun yerini alan HP gücünde 19 tane elektirikli motor üstlendi.¹⁹³

Feshane fes satışından elde ettiği kazancı önemli ölçüde üretim yöntemlerini yenilemek için fabrikaya alınan makinelere ve aletlere harcadı. Avrupa'da teknik alanda yaşanan gelişmeleri takip edip, imkanları dahilinde yeni çıkan makineleri temin etmeye çalıştı. Üretim yöntemlerini yenileyip, geliştirdikçe fabrikanın üretim hacmi arttı.

---

¹⁹¹ BOA, HH.FSH. 1/39.

¹⁹² Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 241.

¹⁹³ Dölen, Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin, s. 408.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : FESHANE'DE ÜRETİLEN FESİN MALİYETİ, FABRİKADA ÇALIŞAN İŞÇİLER ve YERLİ FESİN TEŞVİKİ

3.1. Yerli Fes İthal Fese Karşı

Osmanlı Devleti ilk yıllardan itibaren korumacı bir ekonomi politika uyguluyordu. Devlet doğrudan ekonomide yer almamasına rağmen oluşturduğu kuruluşlar ile iç pazarı kontrol altında tutardı. Bu politikaya göre, ülke içinde gerekli olan ürünlere bol ve ucuz bir şekilde ulaşılabilmesi için ihracatı kısıtlayan ve ithalatı serbest bırakan bir model benimsenmişti. Ancak devletin eski gücünü yitirmesi, Avrupa'da yaşanan Sanayi İnkılabı ile birlikte Osmanlı pazarları hızlı bir şekilde ithal ürünler ile dolmaya başladı ve yerli üretici ithal ürünler karşısında zorlanmaya başladı. Buna rağmen devlet eski geleneği devam ettirdi ve ithalatta kısıtlamaya gitmedi. İthalatta başı çeken ürünler Osmanlı asker ve memurlarının kıyafet ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan yünlü dokumalar ve ipek kumaştı. Fakat 18. yüzyılda yaşanan savaşlardan özellikle bu ürünlerin satın alındığı Fransa ve Venedik'ten teminin zorlaşması, bununla birlikte devletin hazine gelirlerini artırmak ve devlet çalışanlarına gerekli ürünlerini imal etmek istemesi, devlet fabrikaların açılması sürecini başlattı.¹⁹⁴ Bu fabrikalardan birisi de 1829 yılında ordunun fes ihtiyacını karşılamak için açılmış olan Feshaneydi. Başlangıçta fabrika devlet memurları ve askerlerin kullandığı fes ihtiyacını sağlayacaktı ancak yeterli üretimi yapamıyordu ve bu yüzden Mısır, Tunus, Fransa ve Avusturyadan fes temini devam ediyordu. Ayrıca resmi başlık olmasının yanı sıra aynı dönemde halk arasında da yaygın olarak kullanılması iç piyasada fes talebini arttırıyordu. Böylece Feshane üretimini geliştirmek için Haliç bölgesine taşındı. Bundan böyle sadece devletin değil tüm ülkenin fes ihtiyacını sağlamak için üretim yapmaya başladı. Ancak incelenen terekelerde görüldüğü üzere 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı pazarlarında ithal olarak sınıflandırılabilir Tunus ve Fransız fesleri satılıyordu.¹⁹⁵ Bu sebepten fabrika kendini bir rekabetin ortasında buldu. Fabrika pazar payını arttırmak ve halkın Feshane'de üretilen fesleri satın almasını sağlamak için o dönem yaygın olarak kullanılan bir yöntem başvurdu. Dönemin tek süreli yayını ve aynı zamanda devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de Fes Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin kaleme aldığı reklam yazısı yayınlandı.¹⁹⁶ 24 Temmuz 1836

¹⁹⁴ Mehmet Genç, " 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü," *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul,2000, s. 252-261.

¹⁹⁶ Çakır , " Türkçe Basında İlk 'Marka,'" s. 27-36.

yılında çıkan yazıda Feshane’de üretilen feslerin ithal feslere göre daha kaliteli olduğu, tüketicinin Feshane feslerine satın alabilmesi için ilk önce Yeni Cami avlusunda daha sonra farklı yerlerde satış için dükkanlar açılacağı, fabrikada üç farklı kalitede fes üretileceği ve bunların kalitesine göre fiyatlandırma yapılacağı, bunun dışında kadınlar için ayrı bir fes üretileceği ve kısa bir süre sonra piyasaya sürüleceği belirtiliyordu.¹⁹⁷ İthal feslerin Feshane feslerine göre birkaç ay içinde şeklinin bozulabileceğinden buna karşılık yerli feslerde böyle bir sorunun yaşanacağından bahsedilmiştir. Bunlarla birlikte kadınlar için küçük başlıklar (fes) yapıldığı ve eski başlığın getirildiğinde yerine yeni feslerden alınabileceği bildirildi.¹⁹⁸

Fabrika, piyasadaki satış payını arttırmak için reklam verip halkın dikkatini çekmeye çalışıyordu. Ancak bu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda yapılan bir ticaret antlaşması ile hem imalatçıların hem de devlet fabrikalarının işi zorlaştı. Bu antlaşma 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret antlaşmasıydı. İlerleyen yıllarda diğer Avrupalı devletler ile (Fransa ve Avusturya gibi) de benzer bir ticaret antlaşması yapıldı. Böylece Osmanlı pazarlarında İngiliz ürünleri %5 gibi küçük gümrük vergileri ödeyerek satış yapmakta özgür oldu. Bunun sonucunda yerli, insan gücüne dayanan, makineli seri üretim yapamayan imalatçılar büyük bir rekabetin ortasında kaldı ve üretim maliyetinin yüksekliği, yüksek vergiler altında ezilen üretici Osmanlı pazarlarından çekildi. Böylece Osmanlı piyasasına ithal ürünler hakim oldu. Bu durum fes piyasası için de geçerliydi. Çünkü Osmanlı pazarlarında Feshane fesine göre daha uygun fiyata satılan ithal fesler bulunuyordu. Ekonomik olarak sınıtıda olan halk fiyatından dolayı Feshane fesi yerine ithal fes alıyordu.¹⁹⁹ Böylece fes pazarında özellikle İstanbul pazarında rekabet kızıştı. Bunun üzerine Feshane elde ettiği pazar payını kaybetmemek için yeni yollar aramaya başladı. Daha önceden fabrika ürettiği feslerini sadece kendi açtığı dükkanlarda satıyordu. Bu rekabetten dolayı artık piyasada bulunan feşçi ve serpuşçu esnafında da Feshane fesleri satışa sunuldu.²⁰⁰ Ayrıca bu dükkanlarda ithal fesler gibi feshane fesleri de halka taksitli satış yapmaya başladı. Çünkü dar gelirli insanlar fes satın almak istediğinde taksitli satıldığı için ithal fesleri alıyordu ve devlet kendi fesleri içinde bu

---

¹⁹⁷ Hamza Çakır, “ Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı,” *Toplumsal Tarih*, c.6, sa. 34, Tarih Vakfı Yayınları, Ekim 1996, s. 37.

¹⁹⁸ Çakır , “ Türkçe Basında İlk Marka,” s. 27-36.

¹⁹⁹ Çakır, “ Osmanlı Pazarında Yerli,” s. 38.

²⁰⁰ Çakır, “ Osmanlı Pazarında Yerli,” s. 38.

imkanı sundu.²⁰¹ Bununla birlikte sadece İstanbul'da satılan feshane fesinin ülkenin diğer yerlerinde de satışını sağlamak için mağaza zincirleri açılması kararı alındı. Feshane feslerin satış şubesi olarak İzmir, Adana, Beyrut, Şam, Halep, Bağdat, Sivas, Trabzon, Edirne, Filibe, Manastır, Yanya, Selanik, Sofya, Vidin, Rusçuk, Varna, ve Yenişehir düşünüldü.²⁰²

Yerli fes, ithal fesler ile rekabet etmek için kendi dükkanları dışında devlet içindeki fesçi esnaflarının dükkanlarında da satışa başlamıştı. Feshane feslerini satan fesçi esnafı ve Tunus fesçileri satmış oldukları feslerin karşılığı onda bir komisyon almaktaydı. Ancak fesçi esnafına Avrupalı feslerin fiyatından dolayı daha fazla komisyon kalıyordu. Bu yüzden fesçi esnafı feshane yöneticilerinden satmış oldukları Feshane feslerindeki satışlarından elde ettiği komisyon miktarının artırılmasını talep etmiştir. Bu talep karşısında fabrikanın yöneticileri ithal fesler ile rekabet etmek, elde ettikleri pazar payını kaybetmemek ve pazar payını artırmak için fesçi esnafın komisyon payını artırmayı kabul etmişlerdir. 1851 yılından itibaren fesçi esnafı sattığı feslerden onda iki komisyon alacaktı.²⁰³ Ancak fabrika pazar payını artırmak için yapılan bir çok uygulama istenilen sonucu vermiyor ve pazar payında artış yaşanmıyordu. Özellikle fesçi dükkanlarında Feshane fesleri Tunus, Mısır, Fransız ve Avusturya fesleri ile birlikte satılıyordu. Halk kalitesinden ve dayanıklılığından dolayı Feshane feslerini satın almayı tercih ediyordu. Ancak esnaf için ithal feslerin satın alınması daha avantajlıydı. Çünkü yerli feste komisyon miktarı artırılsa bile ithal feslerden daima daha fazla komisyon kalıyordu. Bu yüzden de esnaf üretim aşamasında ithal feslere Feshane damgası bastırarak yerli fes gibi satmaya başladı. Bu yüzden de ne yapılırsa yapılsın fabrikanın pazar payı istenildiği düzeyde artmıyordu. Fesçi esnafının bu hilesi farkedilince dönemin süreli yayınlarından Tasvir-i Efkar'da halkı bilinçlendiren ve fesçi esnaflarında Feshane fesi satışını durdurduğunu bildiren bir reklam yayınlandı. Reklamda bundan sonra sadece fabrikaya ait dükkanlarda satış yapılacağını açıkladı. Gazeteye verilen ilanda Feshane feslerine Yeni Cami, Nuri Osmaniye, Mahmutpaşa ve Dua Meydanında bulunan dükkanlardan alınabileceği ve bunların dışındaki dükkanlarda feshane damgası ile satılan feslerin sahte olduğu bildirildi.²⁰⁴

---

²⁰¹ Güran, "Tanzimat Döneminde," s.240.

²⁰² Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 240.

²⁰³ BOA, HH. FSH. 1/51.

²⁰⁴ Çakır, "Osmanlı Pazarında Yerli," s. 38.

Fabrika ürettiği fesleri halkın gözünde daha cazip kılmak için yeni bir strateji daha geliştirdi. Halk yaygın olarak 12-15 dirhemden oluşan püsküllü fesler takıyordu. Ancak Feshanede 8 dirhemli püsküllü fesler üretilirdi. Halk, Feshane fesini satın aldığında 8 dirhemli püskülü satar ve yerine 12-15 dirhemli püskülü satın alıp taktırırdı. Ancak bu ekstra bir maliyete sebep oluyordu. Bu yüzden fabrika 50-60 bin ek maliyet doğuracak olan bir karar aldı. Halk için püskülü 12 dirheme çıkardı. Ayrıca fabrika fiyat konusunda da değişiklik yaptı. Devlet kurumlarına satılan fes fiyatları sabit kaldı. Ancak halka satılan fes fiyatlarında indirim yapıldı. Böylece pernagok boyalı 26.5 guruş 48 akçeye mal olan fesler 35 guruştan, kırmızı ile boyanmış 23,5 guruş 53 akçeye mal olan fesler 30 guruştan satılacaktı. Feshane’de üretilen feslerde indirimde gidilmesi ile fabrika yıllık 175.000 guruş kâr payından vazgeçmiştir. Fabrika yöneticilerine göre bu politika sayesinde halk kaliteli ve uygun fiyata satılan Feshane feslerini tercih edecektir. Bu sayede pazardaki payı artacak ve uzun vadede kâr elde edileceğini düşündü.²⁰⁵

Feshane kurulmadan önce Osmanlı pazarlarında farklı yerlerden gelen fesler satılıyordu. Doğal olarak ithal diye sınıflandırabileceğimiz feslerin mevcut bir pazar payı vardı. Feshane üretime geçip, halka satış yapmaya başlayınca piyasada bulunan diğer fesler ile rekabet yaşamaya başladı. Bu rekabette öne çıkmak için (pazar payını arttırmak için) dönemin gazetelerine feslerini tanıtan ilanlar verildi, satış yerleri açıldı ve halka taksitli satışlar yapıldı

3.2. Feshane’de Üretilen Fesin Maliyeti ve Satış Fiyatı

Feshane ordu için gerekli olan fesi imal etmek için oluşturulan bir kurumdu. Zamanla üretim hacminin artması ile birlikte halka da satış yapmaya başladı. Yani burası aynı zamanda yaptığı üretim sayesinde gelir elde eden bir ticarethaneydi. Her ticarethanede olduğu gibi bu fabrika da yıllık, aylık, haftalık ve günlük fes üretimini, üretilen feslerin ne kadara mal edildiğini ve feslerin satış fiyatını kayıt altına almıştı. Bununla birlikte fabrikanın gelir ve giderlerinin tutulduğu defterler sayesinde satışlardan elde edildiği tespit edilen kârların bir sonraki sene üretilecek fesler için hatta çuha üretimi başladığında onun üretimi için de sermaye olarak kullanılmaktaydı. Fabrika, satışları sayesinde kâr eden bir kurumdu.²⁰⁶ Ayrıca kurulduğu zamandan itibaren Feshane devlet tarafından maddi olarak destekleniyordu. Örneğin Hazine-i Hassa’dan aktarılan paralar ile fabrika için

²⁰⁵ Güran, “Tanzimat Döneminde,” s. 239-240.

²⁰⁶ BOA, HH. FSH, 1/64.

gerekli malzemeler satın alınır. Hatta çalışanların maaşlarını ödemek için bütçe yeterli gelmediği durumlarda Hazine-i Hassa'da gelen para ile çalışanların maaşları ödenirdi.²⁰⁷ 1850 yılında fes değer kaybettiğinde Hazine-i Hassa'dan fes üretiminin aksamadan devam edebilmesi için kaynak aktarılmıştı.²⁰⁸

Fabrikada ilk üretim esnasında kısıtlı imkanların olması ve fes üretimi için yeterli tecrübenin olmaması sebebi ile 10 günde 500 adet fes üretimi yapılıyordu. Ancak bu üretim ile askerler için gerekli olan fes karşılanamıyordu. Fes Nazırı Mustafa Efendi yeterli imkanı sağlayıp fes üretim hacmini artırmak için Beykoz Kağıthanesi'ndeki kazanları devreye soktu. Böylece 10 günde 1000 adet fes üretimi yapmayı amaçladı.²⁰⁹ Ancak artan talep karşısında üretim yetersiz gelince 1833 yılında fabrika Haliç'deki yerine taşınması ile birlikte üretim imkanlarının gelişmesine bağlı olarak üretim hacmi arttı. 1833 yılının ilk altı ayında 12.220 adet ikinci altı ayında 22.000 adet fes üretimi yapıldı. 1834 yılında 42.000 adet fes üretimi yapıldı. 1835 yılında üç ay 1 haftalık sürede 32.000 adet fes üretim yapıldı. 1835 yılında Mart ile Mayıs ayı arasında 20.607 adet, aynı yılın Ocak ile Şubat ayı arasında 19.040 adet fes üretimi yapıldı. 1836 Mayıs- Haziran aylarında 12.485 adet üretim yapıldı. Ağustos 1838 yılı ile Mart 1839 yılında sadece askeriyenin çeşitli birimlerine fes vermek için 159.320 adet fes üretimi yapıldı. Bu feslerin 60.075 adedi Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye birliğine, 99.245 adeti Redif-i Asâkir-i Mansûre birimine verildi. 1840 yıllarında ordunun fes ihtiyacı 180.000 adetti ve fabrika gerekli olan fes üretimi fazlasıyla yapmaktaydı.²¹⁰ Bazı belgelerde bir yıllık üretim miktarı değil de devlet kurumlarına ve dükkanlara verilen fes adetleri bilgisinine ulaşıldı. Buna bağlı olarak 1841-1842 yıllında ordu birimlerine ve Beşiktaş, Tophane ve Dua Meydanı'nda bulunan dükkana vermek için fabrikadan 254.463 adet fes çıkmıştı.²¹¹ 1848-1850 yılları arasında fabrikada 400.000 adet fes üretilmiştir.²¹²

3.2.1. Fesin Üretim Maliyeti

Fes maliyetine etki eden ana unsurlar yapağı, boya ve üretim yöntemi (kazanlar, Avrupa'dan getirilen makineler)²¹³. Ayrıca çalışanların maaşları, fesin süslenmesinde

²⁰⁷ BOA, HH. FSH, 1/34.

²⁰⁸ BOA, HH. FSH, 1/79.

²⁰⁹ BOA, HAT 593/29067.

²¹⁰ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s.98-99.

²¹¹ BOA, DRB 8/30.

²¹² Koray, "Feshane (Defterdar) mizin," s.3.

²¹³ BOA, HAT 593/29067.

kullanılan püskül adedi²¹⁴ ve boya işleme aşamasında kullanılan odunlar²¹⁵ gibi çeşitli gider kalemleri de maliyete etki etmekteydi. Ancak saymış olduğumuz bu unsurları bir arada gösteren bir maliyet bilgisine ulaşamadı. İncelenen belgeler, genellikle yapığın türüne ve kullanılan boyaya göre hem üretim hem de satış fiyatını göstermektedir. Elde edilen bilgiler ışığında fesin fiyatını ve maliyetini özellikle etkileyen temel unsurların yapığı, kullanılan boya türü ve püskül adetdi olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶

Osmanlı Devleti'nde bir fesin toplam maliyeti 1829-1850 yılları arasında ortalama 25 guruş civarındaydı. Üretimin ilk yapılmaya başlandığı Hazine-i Hassa binasında üretim imkanlarının kısıtlı olması sebebi ile bir fes 12.5 guruşa (500 pare) mâl edilmekteydi.²¹⁷ Ancak belli bir süre Feshane'de üretime ara verildi ve 1831 yılında tekrardan üretim yapılmaya başlandı.²¹⁸ Üretimin tekrardan başladığı zamanlarda özellikle 1833-1834 yılları arasında bir fes 30 ile 35 guruş arasında imâl edilmekteydi.²¹⁹

---

²¹⁴ BOA, DRB 8/30.

²¹⁵ BOA, HH. FSH, 1/16.

²¹⁶ BOA, DRBd. 8/30.

²¹⁷ BOA, HAT 593/29067.

²¹⁸ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s. 96-97.

²¹⁹ Yaramış, "Feshane'nin İlk Kuruluş," s.99.

Tablo 7:
1841-1849 Yılları Arasında Üretilen Feslerin Maliyet Tablosu²²⁰

Türlerine Göre Fesler	1841	1842	1844	1848	1849
Kebir Fes	26.5 guruş 9 akçe	24.5 guruş 51 akçe	-	-	-
Segir fes	9.5 guruş 32 akçe	-	-	-	-
Pernagok boyalı püsküllü fes	-	24 guruş 16 akçe	63 guruş 58 akçe	-	-
Kırmızı boyalı püsküllü fes	-	22 guruş 6 akçe	17.5 guruş 3 akçe	-	-
El kırmızı boyalı fes	-	-	-	14 guruş 54 akçe	-
Makine kırmızı boyalı fes	-	-	-	13 guruş 8 akçe	-
Pernagok boyalı fes	-	-	-	14 guruş 52 akçe	-
İspanyol yapağı pernegok boyalı fes	-	-	-	-	16.5 guruş
İspanyol yapağı kırmızı fes (koyu yada el olabilir)	-	-	-	-	16 guruş
Melez yapağı kırmızı boyalı fes	-	-	-	-	9 guruş

1840'lı yılların başlarında fes maliyeti yüksek seyretti. Buna etki eden bir çok unsur olabilir. Bunlardan biri olarak ülke içinde yaşanan ekonomik bunalım gösterilebilir. Özellikle 1763 ile 1840 arasında yaşanan savaşlar ve yapılan yenilik hareketleri, Osmanlı hazinesi üzerinde ağır yükler oluşturdu. Devlet bunları karşılamak için iç borçlanma yoluna gitti. Ancak bu yetmeyince parada tağşiş uygulandı ve para içindeki değerli

²²⁰ BAO, DRB 8/30 – 1841.
BOA, DRB 8/30 – 1842.
BOA, DRB 11/30 - 1844.
BOA, HH. FSH 1/24 – 1848.
BOA, HH. FSH 1/49 – 1849.

madenlerin oranı düşürüldü.²²¹ Sonuç olarak yabancı para karşısında Osmanlı parası değerini kaybetti. Doğal olarak bu durum, fes üretiminde fiyatlara yansdı. Çünkü üretimin en önemli maddesi olan Merinos yapağının önemli bir kısmı ithal edilerek karşılanıyordu. Osmanlı parası ile alım gücü azalmaya başladı ve İspanyol yapağının fiyatı artınca doğrudan fes üretiminin maliyeti de arttı. Yapağı dışında maliyetin artmasında pernegok boyası da kimyasal olduğu için etkiliydi. Zaten 1830 yıllarda üretim yapıldığında maliyetin yüksek olmasının sebebi İspanyol yapağı ile pernegok boyasıydı.²²² Özellikle yukarıda verilen tabloda Merinos (İspanyol) yapağı ve pernegok boyası ile yapılan feslerin maliyeti diğer hammaddeler (Melez yapağı, kırmızı boya) ile üretilen feslere göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Bütün bunlarla birlikte maliyetin yüksek ya da düşük olmasına etki eden bir diğer unsur da üretim yapmakta kullanılan makineler ve üretim yöntemleridir. Özellikle 1847 ve 1848 yıllarında fabrikaya alınan yeni aletlerle birlikte pernegok boyalı bir fes 17.5 guruş 51 akçeye, kırmızı ile boyanmış olan fesler ise 16.5 guruş 16 akçeye imâl edildi. Fabrikanın gelişmesi için yenilik çalışmalarına devam edildi ve bu kapsamda 1849-1851 yıllarında İngiltere ve Belçika'dan fesleri hortum şeklinde dokuyan makineler satın alındı. Böylece üretim maliyetinde azalma yaşandı.²²³ Üretim maliyetindeki değişiklikler yukarıdaki tabloda açıkça görülmektedir.

3.2.2. Fesin Satış Fiyatı

Osmanlı'da 1830 ile 1840 yılları arasında devlet tarafından fabrikalara açılmaya başlandı. Açılan fabrikaların temel amacı ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamaktı.²²⁴ Bundan dolayı ve ilk binanın üretim hacminin az olmasından ötürü bu dönemde halka fes satışı yapılmadı. Ancak fabrika Haliç'teki binaya taşınınca üretim kapasitesinin artması ve işçilerin tecrübe kazanması ile birlikte üretim artmıştı.²²⁵ 1836 yılından itibaren Feshane fesleri halka da satılmaya başlandı. Fabrika ilk olarak fes satışlarını kendine ait dükkanlarda iki ayrı boyutta ve kalitede yaptı. Osmanlı pazarlarında ithal fes yerli fese göre daha fazla pazar payına sahip olduğundan bunu

²²¹ Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarih, Dergah Yayınları, İstanbul, 9. Baskı Aralık-2009, s. 323.

²²² Yaramış, " Feshane'nin İlk Kuruluş," s.99.

²²³ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 241-242.

²²⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı-2010, s. 201.

²²⁵ Sarı, Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme, s.121.

kırmak için kendi feslerini fesçi esnafının dükkanlarında da satış yapılması yolu izlendi.²²⁶

Fes imalat fiyatını etkileyen ana faktörlerin bir kısmı (yapağı, boya ve üretim yöntemi) aynıydı. Ayrıca fesin üretildiği yer, fesin büyüklüğü, perdahlı ve perdahsız oluşu da etkiliydi.²²⁷ İlk olarak fabrikanın orduya sattığı feslerin satış fiyatının incelenecektir. Hazine-i Hassa'da üretim yapıldığı ilk zamanlar Asâkir-i Mansûre'ye kebir fes 9 guruştan, sağır fes 4.5 guruştan veriliyordu. Hazine-i Hassa binasında üretim hacmini genişletmek için tadilat yapılması planlandı. Bu planlama çerçevesinde orduya satılan fes fiyatının 12.5 guruş olması düşünüldü.²²⁸ 1835-1836 yılları arasında Asâkir-i Mansûre'ye fesler 40-45 guruş arasında verilmekteydi. Buna karşılık 1836 yılında Redif birliklerine fes 35 guruştan verilmişti. 1837 yılından itibaren hem Redif hem de Asâkir-i Mansûre'ye fesler 40 guruştan verilmeye başlandı ve II Mahmud'un saltanatının son yıllarına kadar orduya fesler 40 guruştan satılmaya devam etti.²²⁹ 1841 yılına kadar Asâkir-i Mansûre, Bahriye ve Redif birliklerine fesler 40 guruştan verildi.²³⁰ 1841 yılından sonra orduya satılan fes fiyatlarında değişimler yaşandı. 1841-1842 yılında Asâkir-i Hassa-ı Şahane'ye 35 guruştan fes satışı yapıldı. Ancak bu fesin boyutuna dair bilgi bulunmaktadır.²³¹ Aynı tarihte (1842) kebir fesin orduya 40 guruştan, sağır fesin ise 16 guruştan satışı yapıldı.²³² Feshane'de üretilen kebir fesler genellikle orduya satılırdı. Sağır fesler ise çoğunlukla halka satış yapılan dükkanlara verilirdi.²³³ 1849 yılına kadar ordu birimlerine (asker-i hassa, nizamiye ve bahriye birlikleri) püsküllü fesler 40 guruştan verilmişti. 1849 yılında feslerin fiyatında 8 guruş indirim yapılarak artık orduya fes 32 guruştan verilmişti.²³⁴ 1840-1849 yılları arasında ordu birimlerine fesler ortalama 40 guruştan satılmaktaydı. 1850-1851 yılları arasında fesler orduya 20 guruştan satışı yapıldı.²³⁵

Fesin satış fiyatında düşüş yaşanmasının birçok nedeni vardı. Bu nedenlerden biri imalat fiyatında yaşanan düşüşlerdi. 1840 yıllarında feslerin imalat fiyatı yüksekti buna bağlı olarak satış fiyatları da yüksek seyretti. 1850 yıllarına doğru fesin imalat fiyatında

²²⁶ Çakır, " Osmanlı Pazarında Yerli," s. 37.

²²⁷ Lale, II. Mehmud Dönemi Kıyafet Alanında..., s.52.

²²⁸ BOA, HAT 593/29067.

²²⁹ Yaramış, " Feshane'nin İlk Kuruluş", s. 95-99.

²³⁰ BOA, DRB 8/30.

²³¹ BOA, DRB 8/30.

²³² BOA, DRB 8/30.

²³³ BOA, DRB 8/30.

²³⁴ BAO, HH FSH 1/51.

²³⁵ BAO, HH FSH 1/129.

yaşanan düşüşler satış fiyatına da etki etti.²³⁶ Ayrıca fabrika teknolojik olarak yenilediğinde fes üretimi ucuzladı ve buna bağlı olarak fes fiyatında da düşmeler yaşandı.²³⁷

Devlet ordu için aldığı feslerin ödemesini genellikle Nizamiye Hazine-i Celilesi'nden karşılamaktaydı.²³⁸ Alınan feslerin ödemesi genellikle fabrikaya taksitler halinde ödenmekteydi.²³⁹

Feshane, fesleri ordu birliklerine yüksek fiyatlara satarken halka daha makul fiyatlara satış yapmıştı. Ancak halka satış başladığında aşağı yukarı orduya satılan fiyatlara yakın bir satış fiyatı belirlenmişti. Daha sonradan fiyatlarda aşağı doğru iniş gözlemlendi. Bunun sebebi pazardaki yabancı fesler ile yaşanan rekabet olmalıdır.²⁴⁰

Fes nazırı Ömer Lütfi Efendi, 1836'da Takvim-i Vekayi'ye vermiş olduğu reklamda halka satılmak üzere hazırlana kebir fesin I. kalite (güzide) 60 guruştan, II. kalite (evsat) 53 guruştan ve III. kalite fesin ise 45 guruştan satılacağını bildirdi.²⁴¹ 1841 yılında ise fabrika kendine ait Beşiktaş, Tophane ve Deruni çarşındaki dükkanlarda parnegok boyalı kebir fesi 46 guruştan, kırmızı boyalı olanı 42 guruştan, fabrikada eski usul ile imal edilmiş kırmızı boyalı fesi ise 21 guruştan sattı.²⁴² Aynı yıl dükkanlarda sağır fes 16 guruştan, mahalle-i sairede (fesçi esnafına ait dükkanlar olarak tahmin ediyoruz) boyutu bilinmemekle beraber 13 guruş 85 akçeden satıldı.²⁴³

Fesin, özellikle halka satış fiyatı belirlenirken fabrikanın piyasadaki pazar payını artırma düşüncesi etkili olmuştur. Tefik Güran'a göre, 1842 yılında fabrika, Osmanlı pazarlarında etkili olan Fransa ile rekabet etmek, onun ucuz fesi karşısında kendi pazar payını ve satışını artırmak için maliyeti yüksek olmasına rağmen fes fiyatlarında indirim yaptı. Bunun sonucunda parnegok boyalı püskülsüz fes 35 guruş, kırmızı boyalı püskülsüz fes 30 guruştan satıldı.²⁴⁴ 1849 yılında fabrikanın ürettiği fesler kendisine ait

---

²³⁶ BOA, DRB 8/30, BOA, DRB 8/30, BOA, DRB 11/30.

²³⁷ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 241-242.

²³⁸ BOA, HH FSH 1/97.

²³⁹ BOA, HH FSH 1/131.

²⁴⁰ Çakır, "Osmanlı Pazarında Yerli", s. 37.

²⁴¹ Çakır, "Osmanlı Pazarında Yerli", s. 37.

²⁴² BOA, DRB 8/30.

²⁴³ BOA, DRB 8/30.

²⁴⁴ Güran, "Tanzimat Döneminde," s. 240.

dükkanlarında ve fesçi esnafının dükkanlarında halka 30-25-20 guruştan satıldı. Fiyatı belirlenken fesin hangi kalitede olduğu, kullanılan boya türü etkili olmuştur.²⁴⁵

3.3. Feshane Çalışanları (İşçileri)

Feshane-i Amire için literatür taraması yapıldığında kaynaklar genellikle fabrikanın kuruluş tarihi, üretim hacmi ile ilgili konuları ele almaktadır. Buna karşılık fabrikanın üretim faaliyetini yerine getiren işçiler ve fabrikanın idarî işlerine bakan yöneticileri detaylı bir şekilde anlatan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak Mustafa Erdem Kabadayı'nın kaleme aldığı makalede 19. yüzyılın sonlarında yani II. Abdülhamid yıllarında fabrikada çalışan işçileri ve onların etnik kimliklerini üzerinde durulmuştur.²⁴⁶ Zaten Osmanlı Devleti'nde emek tarihi konu edildiğinde özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı üzerinde durulmaktadır.

Bu başlık altında özellikle II. Mahmud ve Abdülmecid döneminde Feshane fabrikasının çeşitli birimlerinde görev yapan yönetici ve işçileri ele alınacaktır. Fabrikanın çalışanları ile ilgili bilgiler genel olarak Hazine-i Hassa Defterleri'nden elde edildi. Bu defterlerde fabrikada çalışan çeşitli niteliklerdeki işçilerin görevi, nereli oldukları, fiziksel özellikleri (boy sakal veya bıyık renkleri) ve aldıkları ücretlere dair bilgiler yer almaktadır.. Aynı zamanda burada çuha üretimi yapan işçilerin de bilgisi defterlerde bulunmaktadır.²⁴⁷ Bu arşiv kaynakları sayesinde fabrikanın yöneticilerinden sıradan hizmetkarlarına kadar geniş bir kesim hakkında malumat toplanmaktadır. Fabrikada yönetici kademenin tepesinde yer alan fes nazırından boyacısına, perdahçısından fes ve çuhaların saklandığı ambarın görevlisine, tarakçısından kapıcısına kadar, burada zikredilmeyen, oldukça kalabalık bir personel kadrosunun görev yaptığı görülmektedir.

Fabrikadaki çalışanları incelerken yönetim kadrosu ile üretim kısmındaki işçileri ayrı ayrı inceleyeceğiz. Fabrikanın başında, daha önceden askerler için gerekli olan fesi temin etmek için ihdas edilmiş “nezaret” makamında bulunan fez nazırı bulunurdu.²⁴⁸ Ancak fabrika kurulduğu zamandan beri daima bir Osmanlı kurumuna, örneğin Darbhane-i Amire'ye bağlı olarak ve idari teşkilat bakımından onun altında bir birim olarak faaliyet

---

²⁴⁵ BOA, HH FSH, 1/97.

²⁴⁶ Mustafa Erdem Kabadayı, “Geç 19. Yüzyılda İstanbul'da bir Fes Fabrikasında Çalışmak,” *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, Derleyenler: Touraj Atabaki – Gavin D. Brockett, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 75-96.

²⁴⁷ BOA, HH.d 18324/2.

²⁴⁸ BOA, HAT 316/18589/1.

göstermekteydi. Bu yüzden yönetim kısmında protokolda ilk olarak bağlı olduğu kurumun yöneticisi bulunurdu.²⁴⁹ Ardından fes nazırı ve ona bağlı memurlar, ruznamçe, ondan sonra fabrikatör ve ona bağlı memurlar gelirdi.²⁵⁰ Fabrika başka bir kuruma bağlı olarak teşkilatlandırıldığından, yönetici pozisyonunda görevlendirilecek kişi ya da kişiler fabrikanın bağlı olduğu kurumun idarecisi tarafından onaylanması gerekirdi.²⁵¹ Fabrikada yönetim kademesinde görev yapanlar maaşlarını aylık olarak almaktaydı.²⁵²

Fabrikayafes nazırı olarak ilk Katipzâde Mustafa Efendi atanmıştır.²⁵³ Katipzade Mustafa Efendi'den sonra bu göreve aynı zamanda Harir Nazırı olan Ömer Lütfi Efendi getirilmiş ve onun nazırlığı 1836 yılına kadar devam etmiştir.²⁵⁴ 30 Ekim 1836 yılında Takvim-i Vekayi'de yayınlanan ilan ile fes nezaretine Süleyman Ağa'nın getirildiği bildiriliyordu.²⁵⁵ 1838 yılına kadar Süleyman Ağa görevine devam etti. Ondan sonra Selim Efendi görevi teslim aldı.²⁵⁶ Bir yıl sonra bu göreve Ahmet Muhtar Efendi geldi.²⁵⁷ Eldeki kaynaklar vasıtaıyla 1839 yılına kadar fes nazırlarının ismine ulaşılabildi. Ayrıca incelenen belgelerin ışığında, en geç 1838 yılından itibaren fabrikanın yöneticisi için fes nazırı unvanı yerine fes müdürü ünvanının kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.²⁵⁸

İncelenen kaynaklarda, ilerleyen yıllarda, fabrikada “fabrikatör” unvanıyla görev yapan iki isme ulaşılmıştır. Feshanenin kuruluş yıllarında fabrikatörlük görevini yürüten birinin varlığına dair her hangi bir bilgiye ulaşılamadı. Ancak 1839 yıllarında Avanis Efendi fabrikatör olarak görev yapmaktaydı.²⁵⁹ Fabrikanın diğer fabrikatörü ise başlangıç tarihi tam olarak tespit edilmese de 1850 yıllarında Ohannes Efendi'ydi.²⁶⁰ 1854 yılında Ohannes Efendi vefat ettiğinde yerine oğlunun geçmesi önerilmiştir.²⁶¹

1839 yılında görev yapan Feshane Müdürü zam yapılmadan önce 5000 guruş alırken zam sonrasında 8000 guruş almaya başladı. Feshane'nin ruznamçe memuru da zam öncesinde 5000 guruş zam sonrasında 6000 guruş, fabrikatör Avanis Efendi de fes müdürü gibi

²⁴⁹ Takvim-i Vekayi, 22 Kasım 1839 (15 N 1255), sy. 187, s. 3

²⁵⁰ BOA, DRB. 4/15.

²⁵¹ Takvim-i Vekayi, 22 Kasım 1839 (15 N 1255), sy. 187, s. 3

²⁵² BOA, DRB. 4/15.

²⁵³ Yaramış, “ Feshane'nin İlk Kuruluş,” s. 96.

²⁵⁴ Takvim-i Vekayi, 12 Mayıs 1836 (25 M 1252), sy.128, s. 2 -3.

²⁵⁵ Takvim-i Vekayi, 30 Ekim 1836 (19 B 1252), sy. 138, s.3.

²⁵⁶ Takvim-i Vekayi, 15 Haziran 1838 (22 RA 1254), sy.166, s.3.

²⁵⁷ Takvim-i Vekayi, 22 Kasım 1839 (15 N 1255), sy. 187, s. 3

²⁵⁸ Takvim-i Vekayi, 15 Haziran 1838 (22 RA 1254), sy.166, s.3.

²⁵⁹ BOA, DRB. 4/15.

²⁶⁰ BOA, HH. FSH 1/34.

²⁶¹ BOA, HH. FSH 1/139.

başta 5000 guruş daha sonra 6000 guruş maaş almaktaydı. Görüldüğü gibi 1839 yılına kadar üst kademe aynı maaşı alırken, sonrasında görev ve unvanlarına göre maaşlarında değişim yaşanmıştır.²⁶²

Feshanenin işçi kadrosunda ise, perdahtçı (kırmızı-beyaz perdahtçı) kaba ve ince tarakçı, yumak ambarcısı²⁶³, tarak temizleyecisi, çıkırık çarhlarında ve örme çarhlarında çalışanlar, fes ve çuha satışından sorumlular, boyacılar²⁶⁴, eşya ambarından sorumlular²⁶⁵, Feshaneden çıkan feslerin nakliyesinden sorumlular, kapıcı ve odacılardan²⁶⁶ oluşan geniş bir çalışan grubu vardı. İşçi grubunda yer alan çalışanlar da maaşlarını aylık olarak almaktaydı; ancak aralarında ücretli olarak (haftalık olarak) görev yapanlar da vardı. Fabrikada ücretli olarak çalışıyorsanız maaşınız guruş olarak değil pare olarak verilirdi.²⁶⁷ Genellikle fabrikada ödemeler aylık olarak yapılırdı ama 1850 yılında işçilerin maaşları düzenli olarak vaktinde ödenemediğinden olsa gerek, birikmiş 1,5 yıllık maaşları sonradan ödenmişti. Bunun üzerine çalışanlar fabrikadan maaşlarının ay ay verilmesini istemiştir.²⁶⁸

İşçilere ödeme yapılırken, özellikle boyacı ve perdahtçıların maaşlarının hesaplanmasında diğerlerinden farklı bir yol izlendiği, bunların maaşlarının adet hesabı üzerinden belirlendiği görülmektedir. Boyacılara boyadıkları fes başına belirlenen bir ücret üzerinden ödeme yapılırdı. Ay sonunda boyacılara toplam boyadıkları fes adedine göre bir ödeme yapılmaktaydı. Boyacı olarak belgelerde karşımıza ilk olarak 1838-1841 yılları arasında çalışan Avasım (Evasım) Efendi çıkmaktaydı. Avasım Efendi her bir fesi 20 pareye boyar ve ay sonunda ödemesini alırdı. Ondan sonra fabrikada 1841-1846 yıllarında boyacılık yapanlar her bir fesi 25 pareye, 1846-1851 yılları arasındaki boyacılar ise 15 pare 2.5 akçeye boyama yapmaktaydılar.²⁶⁹ 1853 yılından fabrikada perdaht boyacısı, Ağnam-ı Şahane boyacısı ve sadece boyacı olarak isimlendirilen 10 adet boyacı çalışıyordu. Hepsinin de ücretleri birbirinden farklıydı. Örneğin perdaht boyacısı ayda 1000 guruş alırken ağnam-ı şahane boyacısı ayda 500 guruş almaktaydı. Belgelerde unvanı yalnızca “boyacı” olarak belirtilen çalışanların maaşları da birbirinden

---

²⁶² BOA, DRB. 4/15.

²⁶³ BOA, DRB. 4/15.

²⁶⁴ BOA, HH.d 1211013.

²⁶⁵ BOA, HH.d 18324/2.

²⁶⁶ BOA, HH.d 1211014

²⁶⁷ BOA, HH.d 18324/3.

²⁶⁸ BOA, HH. FSH 1/31.

²⁶⁹ BOA, HH. FSH 1/16.

farklıydı.²⁷⁰ Bu boyacılara parça başı ödeme yapıldığından, ay sonunda boyamış oldukları fes miktarına göre ödeme yapılıyordu. Boyacıların maaşları belirlenirken tecrübesi, fabrikada çalıştığı yıllar dikkate alınmıyordu; eğer boyadığı fes başına ücretlendirme yapılıyor ise, alacağı maaşı performansı belirliyor, bu durumda kişiler arasında parça ücreti bakımından bir farklılık olup olmadığı tespit edilememiştir.

Feshane'de maaşlı olarak görev yapan boyacılarının maaşları Nizamiye Hazinesi'nden fabrikaya aktarılan para ile yapılmıştı. 1853 yılında fabrikanın 10 adet boyacısına toplam 260173 guruş 10 akçe ödenmişti.²⁷¹ Aynı yıl (1853) ve 1854²⁷² yılında yine boyacılarına ödeme yapabilmek için İzmit Dinkhanesi'nde emval sandığına aktarılan paradan ödeme yapılmıştı. Fabrika içinde emval sandığı denilen bir birim oluşturulmuştu. Amacı fabrika çalışanları ve aileleri için bir sigorta kurumu vazifesi görmektir. Ancak yeri geldiği zaman işçilerin maaşları buraya aktarılan paralardan ödenirdi.²⁷³ Ayrıca Feshane boyahanesinde ücretli çalışan amelelere kebir fes karşılığında 20 guruş, vasat fes karşılığında 10 guruş veriliyordu.²⁷⁴

Maaş hesaplaması yapılırken farklılığın yaşandığı diğer bir birim perdahtçılardı. Perdaht²⁷⁵ fes satışında önemli bir unsuruydu. Çünkü fesin satış fiyatı belirlenirken perdahtlı ya da perdahtsız olmasına göre fiyatı değişiyordu.²⁷⁶ Buna bağlı olarak fesin perdahtlanması önemli hale geliyordu. Ayrıca incelenen belgelerde çalışanlar içinde en kalabalık grup perdahtçılardı. Kırmızı perdahtta çalışan 48 kişiydi.²⁷⁷ Özellikleri belirtilmeyen perdahtçılar ise 31 kişiden oluşuyordu.²⁷⁸

İncelenen Hazine-i Hassa defterlerinde perdahtçı ücretleri kıdemine göre 150-500 guruş arasında değişiyordu.²⁷⁹ Perdahtçılara da boyacılar gibi ücretlendirme yapılırdı. Ama onlarda fesler takım olarak ayrılırdı. 1851 yılında yayınlanan irade-i seniyye ile 18 yıllık perdahtçı çalışanlarına bir takım fesi, fesin özelliğine göre, 40 pare ve 20 pareye imal edileceği bildirildi. Bunun üzerine çalışanlar bu ücretlendirme ile ailelerini

---

²⁷⁰ BAO, HH. FSH 1/100.

²⁷¹ BAO, HH. FSH 1/102.

²⁷² BAO, HH. FSH 1/116.

²⁷³ BAO, HH. FSH 1/108.

²⁷⁴ BOA, HH.d 18324/3.

²⁷⁵ Perdaht: cila parlaklık, parlama.

²⁷⁶ Lale, II. Mehmut Dönemi Kıyafet Alanında, s.52.

²⁷⁷ BOA, HH.d 18324/3

²⁷⁸ BOA, HH.d 18324/2.

²⁷⁹ BOA, HH.d 18324/2.

geçindiremeyeceklerini bildirip fiyatların artırılmasını istemişti.²⁸⁰ Ancak belgede işçilerin bu talebine karşılık bir dönüş olup olmadığı dair bilgi bulunmamaktadır. Bunun dışında ücretli olarak çalışan kırmızı perdahtçı amelesi kebir fesin takımını 40 pareye vasat fesin takımını ise 20 pareye yapıyordu.²⁸¹

Bunların dışında Feshane’de fes tarakçısı olarak 12 kişi çalışıyordu ve 125 ile 750 guruş arasında maaş almaktaydı. Tarakların silici hizmetinde 6 kişi vardı ve 150 ile 225 guruş arasında maaş alırdı. Feslerin kurutulması için lazım olan tomruk (odun) odasında 8 kişi çalışmakta ve 165-500 guruş arasında maaş alırdı. Fes örme çarhlarında 17 kişi bulunuyordu ve 100 ile 250 guruş arasında maaş alırdı.²⁸² Fes ambarında 9 kişi çalışıyordu ve 200 ile 750 guruş maaş verilir. Genellikle fabrikada çalışanlar içinde hem Müslüman hem de gayrimüslim bulunurdu. Ayrıca fabrikadaki çarkhanesi ve levazimat araçlarının bulunduğu yerde İngiliz ve Fransızlar da çalışmaktaydı.²⁸³

Fabrikada işçi sayısı üretimin başladığı yıllarda kalabalık değildi. Feshanede fes üretmek için Tunus’tan getirilen 23 işçi ve Bursa’dan yetiştirilmek için getirilen 13 kalfa vardı.²⁸⁴ Daha önceden dile getirildiği üzere fabrikadan Tunuslu işçiler gönderildiği sırada üretim faaliyetini gerçekleştiren 70-80 civarında işçi bulunmaktaydı.²⁸⁵ Fabrika, askerler için gerekli olan fes adedini imal edebilmesi için 200 kişiye yakın işçi lazımdı. Fabrikada kaliteli fes üretimi yapmak aynı zamanda imalatı azaltmak için yollar aranıyordu. Bu süre zarfında da, 16 ay içinde, üretime devam edilmiş ve bir okul gibi faaliyet gösterip 300’e yakın usta, kalfa çırak yetişmişti. 1860 yıllara gelindiğinde Feshanede 250 civarında çalışan bulunuyordu.²⁸⁶

---

²⁸⁰ BAO, HH. FSH 1/67.

²⁸¹ BOA, HH.d 18324/3.

²⁸² BOA, HH.d 18324/2.

²⁸³ BOA, HH.d 18324/4.

²⁸⁴ Güran, “ Feshane”, s. 426.

²⁸⁵ Yaramış, “ Feshane’nin İlk Kuruluş,” s. 97.

²⁸⁶ Güran, “ Feshane,” s. 426-427.

SONUÇ

II. Mahmud 1826 yılında Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren aslı ordu görevini yürüten Yeniçeri Ocağını kaldırdı. Yerine Asâkir-i Mansûre adını verdiği batı tarzında talimler yapan bir ordu oluşturdu. Bu yeni ordunun talim tekniklerinin değişmesi ve II. Mahmud'un eski orduyu anımsatan hiçbir şeyi kullanmak istememesi sonucunda askerlerin kullandığı üniforma ve başlıkta değişikliğe gitti. Özellikle yeni oluşturan üniformalara uygun başlık arayaşı uzun sürdü. Tüm arayışların sonunda yeni üniformaya uygun olması ve dayanıklılığı sebebiyle fes başlık olarak seçildi. Osmanlı'nın fes ile II. Mahmud döneminde tanıştığına dair genel bir kanaat vardır. Ancak 17. ve 18. Yüzyıla ait incelenen terekelerde kişilerin sahip olduğu mallar arasında fes başlığı da yer alıyordu. Bundan başka, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde fes takan görevliler de karşımıza çıkmaktadır. Gerek tereke defterleri gerekse seyahatname türü metinler ve gerekse başka kaynaklar Osmanlı toplumunun 19. Yüzyıldan çok daha önceleri kavuk, örfi, katip, kallavi vb. başlıklar gibi yaygın olmasa da fesi kullandığını ortaya koymaktadır.

19. yüzyıldan önce de fes Osmanlı toplumunda bilinen ve belli düzeyde kullanılan bir başlıktı. Bunu gösteren önemli bir kaynak grubu da İstanbul'da bulunan Tunuslu fesçilere ait tereke defterleridir. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nin sicillerinden tespit edilen Kuzey Afrikalı fesçilerin dükkanlarında fes ile birlikte şal, kuşak, kemer, kumaş vb. ürünlerin ticaretini yaptıkları tespit edilmiştir. Fesçi esnafının dükkanlarında farklı türlerde fesler bulunuyordu.

II. Mahmud yayınladığı kıyafet nizamnamesi ile devletin resmi başlığının fes olduğunu ilan etti. Devlet ordu ve memurlar için gerekli olan fesi temin etmek için çeşitli arayışlara da başvurdu. Bunun için Tunus, Mısır, Fransa ve Avusturya'dan fes satın alınıyordu. Devlet fes ithal etmek yerine yerli üretim yapmaya karar verdi ve Feshane-i Amireyi kurdu. 1829 yılında Feshane fabrikası gerekli olan yatırımların yapılmasından sonra üretime başladı, başlangıçta üretim kapasitesi oldukça sınırlıydı. İlk üretime başlandığında amaç ordunun tüm fes ihtiyacını kısmen sağlamak, fes üretiminin öğrenilmesinden sonra geliştirilmesiydi. Nitekim bu dönemde karşılaşılan çeşitli zorluklar ve sorunlar nedeniyle fes üretimi bir süreliğine durduruldu. 1831 yılında yeniden üretime geçildiğinde bu sefer amaç Tunus fesi gibi kaliteli fes üretmektir. Bu maksatla Tunus'tan işçiler getirildi, üretim aşamasında gerekli olan hammaddeler (yapağı, boya vb.) temin edildi ve üretime geçildi. Yine de üretim aşamasında çeşitli

sorunlar çıktı. Ancak fabrikanın yönetici kadrosu üretim yapmaktan vazgeçmedi. Sonunda Tunus'tan satın alınan fesler gibi kaliteli ve canlı renklere sahip Feshane fesi üretilebildi. Fabrika artan fes talebini karşılayabilmek ve üretim esnasında yıkama işleminin yapılabilmesi için deniz kenarında, Haliç'te bulunan Beyhan Sultan Sarayı'na taşındı. Böylece 1833 yılında itibaren yürüttüğü faaliyetler çerçevesinde tam bir fabrika halini aldı. Aslında Feshane bir azmin örneğiydi. Sıkıntılı bir ekonomik ortamda ilkel sayılabilecek üretim aletleri ile hammaddenin önemli bir kısmının ithal olmasına rağmen devlet için üretim yapmaya ve makul bir fiyatla satış yapmaya, zamanla üretim kapasitesini ve pazar payını arttırarak devam etti..

Fes üretiminde yapağı, boya ve üretim yöntemi maliyeti belirleyen ana unsurlardı. Herkes tarafından kalitesi ile takdir edilen ünlü Tunus fesi İspanyol yapağı ile üretilirdi. Osmanlı'da üretim için merinos (İspanyol) yapağını kullandı. Bu yapağı genellikle kalitesinin iyi olması sebebi ile Avusturya'dan ithal ediliyordu. Ana üretim malzemesinin ithal olarak satın alınması sebebi ile üretim maliyeti ve ona bağlı olarak satış fiyatı da yüksek oluyordu. Maliyeti düşürmek ve melez bir merinos koyunu oluşturmak için çiftlikler açıldı. Böylece hem melez olarak adlandırılan yapağıdan hem de ithal yapağıdan üretim yapılarak satışa sunuldu. Fes imalatında kullanılan boyanın türü de maliyet için önemli bir kalem idi. Belgelerde parnegok kökboyası ile kırmızı boya diye geçen iki tür boya vardı. Feshane'de fesin satış fiyatı belirlenirken kullanılan hammaddeye ve maliyete dikkat edilirdi. Örneğin parnegok boyalı ispanyol yapağı bir fesin satış fiyatı, kırmızı boyalı melez yapağı ile üretilen bir fese göre çok daha yüksekti.

Feshane'nin başlangıçtaki amacı ordu için üretim yapmaktı. Ancak üretim kapasitesinin artması ve halkın talebi karşısında kendilerine ait dükkanlarda halka satış da yapıldı. Orduya kebir ve sağır fes olarak bilen iki çeşit fes satılırken; halka ise 1. kalite, 2. kalite ve 3. kalite olarak sınıflandırılan üç çeşit fes satıldı.

Feshane üretim alanında yaşanan yenilikleri takip ederek kendini modern teknik ve aletlerle geliştirebilmiştir. Bu sayede üretim kapasitesini arttırmış ve üretim maliyetini düşürmüştür. Devletin ve halkın daha uygun fiyata fes satın almasına olanak sağlamıştır.

Feshanede çalışanlar yönetici ve üretici olarak ikiye ayrılabilirdi. Fes Nazırı daha sonra Fes Müdürü ve altında çalışan memurlar fabrikanın yönetici kısmını temsil ederdi. Üretim kısmında kullandıkları aletlere ya da üretim aşamasına göre sınıflandırılan işçiler vardı.

Örneğin; örme çarhlarında çalışanlar, perdahtçılar, boyacılar, tarakçılar diye bu işçiler tasnif edilirdi. Feshane’de hem Müslüman hem de gayrimüslim Osmanlılar gerek yönetici gerekse işçi statüsünde görev yapmışlardır.. Özellikler tecrübelerinen dolayı boyacılar gayrimüslimdi. Bunların yanı sıra Avrupa’dan alınan aletlerin çalışmasını öğretmek için gelen İngiliz ve Fransız çalışanlar da vardı.

Feshane II.Mahmud döneminde kurulmuş, Tanzimat döneminde yaptığı alıtlar (üretim yöntemlerinin modernleştirilmesi) ile gelişmiş ve sonraki dönemlerde fes ve özellikle çuha gibi kumaş üretiminde söz sahibi olmuş önemli bir devlet fabrikasıdır. Kırım Harbi’ne kadar Osmanlı devlet fabrikaları içinde kâr elde eden bir kuruluş idi. Kırım Harbi dönemi gibi, yükü artan hazinenin bir sonucu olarak Feshane’nin devlet kurumlarına satmış olduğu feslerin ödemelerini almakta zorluk yaşadığı dönemler olsa da uzun yıllar üretim yapmaya devam etmiştir. .

Bu fabrika hem devletin resmi başlığını üretmiş hem de geniş bir işçi grubuna iş olanı sağlamıştır. Diğer taraftan Feshane Osmanlı sanayileşmesinin iyi örneklerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

BOA, C. AS., 195/8388.

BOA, DRB 8/30.

BOA, DRB. 11/30.

BOA, DRB 8/30.

BOA, DRB 11/30.

BOA, DRB 8/30.

BOA, DRB 4/15.

BOA, DRB 4/15.

BOA, DRB 8/30.

BOA, HAT 593 / 29067.

BOA, HAT 455/22475-A.

BOA, HAT 1350/52737-Ç.

BOA, HAT 319/18748.

BOA, HAT 317/18671/1.

BOA, HAT 316/18589/1.

BOA, HAT 593/29067.

BOA, HH.d 1211013.

BOA, HH.d 1211014.

BOA, HH.d 18324/2.

BOA, HH.d 18324/3.

BOA, HH.d 18324/4.

BOA, HH. FSH 1/34.

BOA, HH. FSH 1/139.

BOA, HH. FSH 1/31.

BOA, HH. FSH 1/16.

BAO, HH. FSH 1/100.

BAO, HH. FSH 1/102.

BAO, HH. FSH 1/116.

BOA, HH. FSH. 1/108.

BOA, HH. FSH. 1/14.

BOA, HH. FSH. 1/10.

BOA, HH. FSH. 1/76.

BOA, HH. FSH. 1/89.

BOA, HH. FSH. 1/8.

BOA, HH. FSH 1/41.

BOA, HH. FSH 1/43.

BOA, HH. FSH. 1/39.

BOA, HH. FSH. 1/51.

BOA, HH. FSH, 1/64.

BOA, HH. FSH, 1/79.

BAO, HH FSH 1/129.

BOA, HH FSH 1/97.

BOA, HH FSH 1/131.

BOA, HH. FSH 1/24.

BOA, HH. FSH 1/49.

BAO, HH. FSH 1/67.

Şeriye Sicilleri

KŞS, no. 404, 413, 421, 427, 429, 432, 436, 440, 442, 451, 458.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi, 22 Kasım 1839 (15 N 1255), sy. 187.

Takvim-i Vekayi, 12 Mayıs 1836 (25 M 1252), sy.128.

Takvim-i Vekayi, 30 Ekim 1836 (19 B 1252), sy. 138.

Takvim-i Vekayi, 15 Haziran 1838 (22 RA 1254), sy.166.

Ansiklopediler

Dölen, Emre, “ Feshane”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 297-298.

Göktaş, Uğur, “ Fes”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s.296-297.

Güran, Tevfik, “Feshane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1995, s. 426-427.

İstanbul Kültür Sanat Ansiklopedisi, “Fes” , c.3, İstanbul: Tercüman Gazatesi Kültür Yayınları, 1983, s. 1746-1748.

Koçu, Reşat Ekrem, “ Fes ” , *İstanbul Ansiklopedisi* c. 10, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971, s. 5698-5705.

Koçu, Reşat Ekrem, “ Dertardar Mensucat Fabrikası ” , *İstanbul Ansiklopedisi* c. 3, İstanbul: Koçu Yayınları, 1996, s. 4340-4345.

Hülya Tezcan, “ Fes ”, *TVD İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 415-416.

Sözlükler

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul:Sahaflar Kitap Sarayı, 2008.

Kitaplar

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul:YKY, 2002.

Dölen, Emre, *Dünyada ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Yayınları, 1992.

Çelebi, Evliya, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: İstanbul, Haz. Seyit Ali Kahraman –Yücel Dağlı, İstanbul: YKY, 2008.

Eyüboğlu, Üner, İtir Okaygün ve Fusun Yaraş, *Doğal Boyalarla Yün Boyama-Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler*, İstanbul:İst. Uygulamalı Eğitim Vakfı, 1983.

Genç, Mehmet, “ 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü” , *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

Güran, Tevfik, “ Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları” , *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992.

Kabadayı, Mustafa Erdem, ‘ ‘ Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da bir Fes Fabrikasında Çalışmak” , *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, Derleyenler: Touraj Atabaki – Gavin D. Brockett, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2012.

Koloğlu, Orhan, *İslam’da Başlık*, Ankara:TTK Basımevi, 1978.

Özlu, Zeynel, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Kültür Hayatı (Tereke Defterlerine Göre), Gaziantep: GBB Yayınları, 2004.

Pamuk, Şevket, Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Sevin, Nurettin Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Tabakoğlu, Ahmet, Türkiye İktisat Tarih, İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.

Makaleler

Alkan, Ö. Mehmet, “ Fes İnkılabından Şapka Devrimine Fes- Kalpak- Kabalak” *Atlas Tarihi Dergisi*, sa. 45, 2017, s. 116-123.

Argıt, Betül İpşirli, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Toplum*, c.VI, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 230-263.

Aydın, Rıfat, “ Türk Modernleşmesinde bir görünüm ve değişim temsili olarak kıyafet”, *Abant Kültür Araştırma Dergisi*, c.3 , sa.6, 2018, s. 48-70.

Clark, C. Edward, “ Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar ve Yeni Görüşler*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Vakfı Yayınları,1992.

Çakır, Hamza, “ Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı”, *Toplumsal Tarih*, c. 6, sa. 34, 1996, s. 37-39.

Ercan, Yavuz. “ Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sa.I, 1990, s.117-125.

Kırpık, Cevdet, “ Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme Sancıları Fes-Şapka Çatışması”, *Toplumsal Tarih*, sa.162, 2007, s. 14-21.

Koray, Hadi, “ Feshane (Deftardar) mizin Kısa Bir Tarihiçesi”, *Feshane Aylık Mecsucat Meslek Dergisi*, c.1, yıl. 1, 1948, s. 2- 3.

- Quataert, Donald, “ Clothing laws, State, And Society in The Ottoman Empire, 1720-1829”, *International Journal of Middle East Studies*, c.29, s.3, 1997, s.403-425.
- Sugan, Ömer Lütfi, “ İktisadi Kalkınmamızda Koyunculuk “*Feshane Aylık Mecsucat Meslek Dergisi*, sa.1, yıl:1, 1948, s.2.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Asakir-i Mansûre’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzâmın Takriri ve II. Mahmud’un Hatt-ı Hümayunu” , *Belleten*, c.18, sa.70, 1954, s. 223-229.
- Turan, Namık Sinan, “ 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*,c. 60, sa.4, 2005, s. 239- 267.
- Tüfekçi Hacer ve Mustafa Olfaz, “ Yapağın Alternatif Kullanım Alanları”, *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, s.1-2, 2014, s. 18-28.
- Yaramış, Ahmet, “ Feshane’nin İlk Kuruluş Yılları”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VIII Tebliğler, İstanbul, 1 Şubat 2009.

Tezler

- Gül, Abdülkadir, “ Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE) 2008.
- Kuşu, Selma, “ Şeriyeye Sicillerine göre H. 1065- 1079 / M. 1655-1669 Tarihleri Arasından Edirne’de Sosyo-Ekonomik Hayat ” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi SBE) 2009.
- Lale, Mehmet, “ II. Mahmud Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Yenilikler ” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE), 2006.
- Öztürk, Ferhat, “ Sermaya, Borç ve Alacakları Açısından Bursa Esnaf-Tüccarı (1800-1839)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE) 2016.

Sarı, Tanju, “ Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşumu ve Gelişimi ” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi İktisad Tarihi) 2006.

Yıldırım, Ömer, “ 1797-1798 Yıllarına Ait Tokat Şeri'yye Sicillerinde Yer Alan Belgeleri Sosyal ve Ekonomik Yönden Tahlili ” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE) 2008.

Yörük, Saim, “ XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Adana Kazası (1700-1750)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE) 2011.

ÖZGEÇMİŞ

Ahsen Şahin 18 Şubat 1991 yılında İstanbul'un Bakırköy ilçesinde doğdu. 2008 yılında girdiği Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümünden, 2012 yılında mezun oldu. Mezuniyetinden 1 yıl sonra 2013 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim dalında Yüksek Lisansa başladı.

